

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна
Історичний факультет
Кафедра історіографії, джерелознавства та археології

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

на тему «Міжнародні аспекти пам'яткоохоронної діяльності
(на матеріалах України другої половини XX ст.)»

Виконав: студент IV курсу
денної форми навчання
напряму підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Мазалов Ілля Васильович

Керівник: к. і. н., доц.
Павлова Ольга Григорівна

Рецензент: к. і. н., проф.
Куделко Сергій Михайлович

Харків – 2022

ЗМІСТ

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ.....	10
1.1. Загальна характеристика міжнародно-правового регулювання охорони Всесвітньої культурної та природної спадщини.....	10
1.2. Система звітності ЮНЕСКО про стан пам'яток	18
та проблеми представлення українських пам'яток до списку.....	18
«Всесвітньої культурної та природної спадщини».....	18
РОЗДІЛ 2 МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З ВИКРАДЕННЯМ ТА ПОВЕРНЕННЯМ НЕЗАКОННО ВИВЕЗЕНИХ ЗА КОРДОН КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)	29
2.1. Міжнародно-правові проблеми повернення викрадених та незаконно вивезених за кордон культурних цінностей	29
2.2. Проблема реституції повернених пам'яток.....	45
ВИСНОВКИ	75
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	81

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АН – Академія наук

ЄЕС – Європейська економічна спільнота

НАН – Національна академія наук

ООН – Організація Об'єднаних Націй

РСФРР – Російська Соціалістична Федеративна Радянська Республіка

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УНР – Українська Народна Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЮНЕСКО – Організація Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури

ЮНІДРУА – Міжнародний інститут з уніфікації приватного права

ВСТУП

Актуальність теми. Історичний шлях українського народу до незалежності і власної державності, свободи та демократії був позначений багатьма трагічними втратами. Серед найбільш болючих з них – втрата незліченних культурних скарбів – безцінних національних реліквій, які у гіркий період бездержавності бурхливим потоком вивозилися з України і розпорошувалися по цілому світові, безслідно гинули та по-варварському розграбовувалися внаслідок численних війн, що відбувалися на її території. Масштаби втрат є такими значними, що їх можливо порівняти з гуманітарною катастрофою, наслідки якої з кожним десятиліттям і з кожним роком відчуються усе гостріше. Ці втрати не мають термінів давності, з ними неможливо примиритися.

З території України протягом століть вивозилися колосальні масиви унікальних культурних цінностей, які стали надбанням музеїв і приватних колекцій інших країн. Особливо у значних масштабах відбувалося цілеспрямоване вивезення українських культурних цінностей до Росії внаслідок централістичної політики Російської імперії та СРСР, де вони концентрувалися переважно у музеях столиць.

Не випадково, ідея повернення в Україну втрачених культурних цінностей на початку ХХ ст. набула справжнього розмаху під час боротьби за державну незалежність України і стала одним з вагомих факторів українського національного піднесення, формування внутрішньої та зовнішньої політики на державному рівні.

Конвенція ЮНЕСКО «Про заходи, спрямовані на заборону та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності»¹, ухвалена 14 листопада 1970 р. у Гаазі, засвідчила увагу світового співтовариства до цього питання. Учасниками конвенції стали

¹ Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации, С. 61-63.

понад 80 країн. На основі конвенції кожні два роки відбуваються слухання в рамках сесій Генеральних асамблей ООН, якими схвалено близько 30 резолюцій з даної проблематики¹. Ухвалення конвенції відкрило можливості для широкого міждержавного діалогу на багатосторонній та двосторонніх основах щодо повернення визначних культурних цінностей до країн їх походження і значною мірою визначило докорінні зміни світових тенденцій у ставленні до культурних цінностей країн і народів.

Спільна Єдина конвенція² ЮНЕСКО та ЮНІДРУА про викрадені чи незаконно вивезені предмети культури від 24 червня 1995 р., яка була затверджена у Римі за участю української делегації, розвинула основні положення Конвенції 1970 р.³ та поширила їх на норми міжнародного приватного права. Протягом 90-х років минулого століття ряд офіційних документів з питань повернення втрачених культурних цінностей та регулювання експорту предметів культури були прийняті у рамках ЄЕС.

При ЮНЕСКО створений і діє Міжурядовий комітет з питань сприяння поверненню культурних цінностей країнам їх походження або реституції у випадку незаконного привласнення.

Розвиток тенденцій міжнародного культурного співробітництва вимагає від вищих органів державної влади і управління України детального і об'єктивного аналізу стану справ у такій важливій з точки зору національної безпеки та глобальних викликів ділянці міжнародних відносин, як формування та здійснення державної політики з питань повернення та реституції культурних цінностей.

З кінця 80-х рр. XX ст. особливо актуальною темою у міждержавних стосунках стало повернення та реституція культурних цінностей, втрачених під час Другої Світової війни. У тому числі, у 1998 р. було схвалено Вашингтонську хартію – «Принципи Вашингтонської конференції по

¹ Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 55.

² Кот С. І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 12.

³ Там саме. С. 13

конфіскованому нацистами мистецтву»¹, до якої офіційно приєдналися країни Євросоюзу. При розгляді та реалізації засад Хартії особливі пріоритети надаються питанням повернення втрачених культурних цінностей жертв Голокосту. Цій темі, зокрема, були присвячені і окремий Вільнюський форум 2000 р.² та Терезинська декларація 2009 р.³, рішення яких також вплинули на політику багатьох країн світу щодо даного питання.

Звичайно, що особливої актуальності вказана тема набуває після 24 лютого 2022 року, коли розпочалася чергова фаза російської агресії проти України і напевно черговий виток пограбування українських культурних цінностей північним загарбником.

Об'єктом дослідження є міжнародна та вітчизняна пам'яткоохоронна діяльність та проблеми реституції культурних цінностей.

Предметом дослідження є процес розвитку міжнародної пам'яткоохоронної діяльності та особливості долучення до цього процесу України.

Хронологічні межі роботи охоплюють другу половину ХХ. Втім, при аналізі проблеми хронологічно охоплюється також сучасний стан вирішення багатьох проблем пам'яткоохоронної діяльності міжнародного характеру, які склалися протягом другої половини ХХ ст., але можливості їх вирішення з'явилися лише з отриманням Україною незалежності.

Територіальні межі роботи – територія України та інших країн, які причетні до політики вирішення питань відносно збереження та повернення культурної спадщини нашої держави.

Аналіз історіографії та джерельної бази. Тема обрана для дослідження диплому постає в роботах вітчизняних та зарубіжних учених. Серед авторів, які фахово вивчали міжнародні аспекти пам'яткоохоронної діяльності та застосування цього досвіду при вирішенні пам'яткоохоронних

¹ Попович М. В. Культура// Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 477

² Там саме.

³ Там саме. С. 478.

проблем в Україні слід вказати таких вітчизняних науковців як В. Акуленко¹, Г. Денисенко², Д. Коваль³, С. Кот⁴, Н. Кулакова⁵, О. Мельничук⁶, О. Нестуля⁷, І. Пивовар⁸, І. Татіївська⁹, Н. Українець¹⁰, О. Федорук¹¹, С. Шман¹² тощо. У зазначених працях актуалізуються такі питання як:

- визначення поняття «культурні цінності»;
- міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини;
- інституційна діяльність України в галузі повернення культурних цінностей;
- державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей;
- повернення культурних цінностей як повернення національної гідності;

¹ Акуленко В. І. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України. 2018. № 1-2. С. 86-87; Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ : Юстініан, 2013. 608 с. тощо.

² Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.

³ Коваль Д. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса : Фенікс, 2015. 330 с.

⁴ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.; Кот С. І. Термін «незаконно вивезені культурні цінності в контексті проблем повернення та реституції предметів культури» // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК: Збірник наукових праць. Вип. 24. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 16-29.

⁵ Кулакова Н. В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини // Право і суспільство. 2015. № 2. С. 222-223.

⁶ Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. Київ : Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. 288 с.

⁷ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ-Полтава, 1994. 239 с.

⁸ Пивовар І. До проблеми визначення поняття «культурні цінності»: (філософський аспект) // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 61-63.

⁹ Татіївська І. П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 5-12.

¹⁰ Українець Н. П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991-2009 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 16 с.

¹¹ Федорук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. 1993. № 3. С. 20-27.

¹² Шман С. Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013. 20 с.

– культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні тощо.

Джерельну базу склали нормативні та законодавчі акти України¹ та міжнародні документи².

Метою бакалаврської дипломної роботи є дослідження міжнародних аспектів пам'яткоохоронної діяльності та застосування цього досвіду при вирішенні пам'яткоохоронних проблем в Україні. Означена мета передбачає вирішення таких науково-дослідницьких **завдань**:

- надати загальну характеристику міжнародно-правового регулювання охорони Всесвітньої культурної та природної спадщини;
- виявити та вивчити міжнародні та українські правові документи та джерела у досліджуваній галузі;
- розглянути систему звітності ЮНЕСКО про стан пам'яток та проблеми представлення українських пам'яток до списку «Всесвітньої культурної та природної спадщини»;
- дослідити міжнародно-правові проблеми повернення викрадених та незаконно вивезених за кордон культурних цінностей;
- оцінити проблему реституції повернених пам'яток в Україні.

Методологічною основою дослідження є принципи наукової об'єктивності та історичного аналізу, що ґрунтуються на використанні перевірених фактів. Дослідник вказаної теми має спиратися на застосування конкретно-історичного, критично-порівняльного, проблемно-хронологічного методів, *а також* методів структурно-функціонального аналізу, що передбачають комплексний характер та всебічність розгляду проблеми. Важливими також є спеціальні методи атрибуції, класифікації, систематизації

¹ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>; Державна програма «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». Київ, 1999. 14 с.; Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1-2. Ст. 29; Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF#Text> та ін.

² Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. С. 61-63 та ін.

та інтерпретації наукової літератури. Використано основний понятійно-категоріальний апарат, специфічний для історичних досліджень з охорони, захисту та збереження культурних цінностей, а також сучасні теоретико-правові засади функціонування та дослідження даної сфери. Структура роботи побудована за проблемним, хронологічним та проблемно-хронологічним принципами. Дослідження є багатоплановим і міждисциплінарним, тісно пов'язане з рядом наукових дисциплін, зокрема, культурологією, пам'яткознавством, мистецтвознавством, музеєзнавством та ін., а також з історією права.

Структура роботи. Структурно дане дослідження складається із вступу, двох розділів, які містять у своєму складі підрозділи, висновків, списку використаних джерел та літератури.

РОЗДІЛ 1

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВА ОХОРОНА СВІТОВОЇ КУЛЬТУРНОЇ ТА ПРИРОДНОЇ СПАДЩИНИ

1.1. Загальна характеристика міжнародно-правового регулювання охорони Всесвітньої культурної та природної спадщини

Перші спроби створити правові норми, які мали на меті заборонити знищення та розграбування об'єктів, які зараз охоплюються поняттям «культурні цінності», були зроблені в XIX ст. Водночас проблема повернення культурних цінностей країнам, втраченим внаслідок воєн чи збройних конфліктів, стала надзвичайно актуальною у XX столітті, коли Перша, а особливо Друга світова війни завдали великої шкоди культурній спадщині багатьох країн і світу. культури загалом.

- За минуле століття в міжнародному праві поступово формувався інститут реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок воєн і збройних конфліктів. Його покликали до життя об'єктивні обставини, що призвели до необхідності вироблення спеціальних правил правової оцінки та врегулювання конкретних ситуацій у відносинах між державами. Такими причинами, зокрема, були:
 - - залучення великої кількості держав у збройні конфлікти, що призвело до розореної війною великої території;
 - - використання у військових конфліктах все більш складної техніки, яка може завдати більшої шкоди;
 - - ескалація військових конфліктів до масштабів світових воєн, а також розвиток військової техніки, що завдає великої шкоди культурним цінностям країн, які беруть участь у конфлікті, і

призводить до незаконного переміщення цих культурних цінностей.¹.

Таким чином, тема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок незаконного привласнення на міжнародному рівні, вперше виникла в XIX столітті. У правовому та практичному плані вона остаточно сформувалася і почала активно проявлятися після Першої світової війни, що знайшло відображення в угодах, що становили післявоєнну Версальську систему мирних договорів.

Масштаби розкрадання культурних цінностей на територіях, окупованих Німеччиною та її союзниками під час Другої світової війни, спонукали світову спільноту до активних заходів для подолання її наслідків. У 1943 р. була затверджена Лондонська декларація, згідно з якою всі факти експропріації майна на окупованих територіях, у тому числі культурних цінностей, визнаються незаконними та недійсними, а втрачені об'єкти культури мають бути повернуті їх законним власникам. Декларація не має терміну дії. Вона стала основою всього процесу післявоєнної реституції у звільненій від нацистської окупації Європі і продовжує визначати основні принципи її реалізації сьогодні.

Саме драматичний досвід Другої світової війни щодо масової втрати культурної спадщини спонукав світове співтовариство прийняти Міжнародну конвенцію про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р. та Протокол до неї (1954 р.), які були доповнено Другим протоколом. 1999).

Найбільш ґрунтовним міжнародно-правовим актом з цього питання є Конвенція ЮНЕСКО від 14 листопада 1970 р. про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності. Нині учасниками конвенції є 140 країн. Україна ратифікувала цю конвенцію 10 лютого 1988 р., за офіційними даними

¹ Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992-2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 25.

ЮНЕСКО, процедура ратифікації була завершена 28 квітня 1988 р. Конвенція чітко визначила визначення «культурних цінностей», які становлять основу «культурної спадщини держави». (стаття 4). та наведено досить детальний перелік об'єктів, що належать до таких культурних цінностей (ст. 1), про що вже детально йшлося вище. Конвенція не лише підняла на найвищий рівень міжнародного права низку основних положень відповідних попередніх рекомендацій, а й посилила та конкретизувала зобов'язання держав-учасниць у цій сфері на внутрішньому та міжнародному рівнях. Важливе значення для практичної реалізації Конвенції мають обов'язкове запровадження або посилення законодавства кожної країни щодо охорони культурних цінностей, запобігання їх незаконному вивезенню чи ввезенню, створення належних умов для державних і громадських установ та організацій, що займаються охороною та популяризацією культурних цінностей. . за станом культурних цінностей (ст.5) обов'язково ввести свідоцтво на право вивезення культурних цінностей та заборонити їх вивезення без такого документа. (ст. 6)¹.

Велике значення для вирішення питань реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок незаконного вивезення та привласнення, мають регіональні міжнародно-правові документи. Одним із таких актів є Європейська конвенція про культурні правопорушення власністю з 23 червня 1985 р.², акцентуючи увагу на проблемі незаконної торгівлі культурними цінностями, сектор чітко сформулював перелік видів правопорушень проти культурних цінностей, які можуть виражатися як у діяльності, так і в бездіяльності. Сторони, що підписали цей міжнародно-правовий акт, зобов'язувалися співпрацювати з поверненням культурних цінностей, знайдених на їх території, якщо такі цінності були незаконно вивезені з території іншої сторони.

¹ Кулакова Н. В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини // Право і суспільство. 2015. № 2. С. 222-223.

² Пивовар І. До проблеми визначення поняття «культурні цінності»: (філософський аспект) // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали II Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 61.

З кінця 80-х років XX ст. Особливо важливою темою у міждержавних відносинах стало повернення та реституція культурних цінностей, втрачених під час Другої світової війни. Зокрема, у 1998 р. була затверджена Вашингтонська хартія – «Принципи Вашингтонської конференції з конфіскованого нацистського мистецтва», до якої офіційно приєдналися країни ЄС. При розгляді та реалізації принципів Хартії особливий пріоритет надається відновленню втрачених культурних цінностей жертв Голокосту. Зокрема, цій темі були присвячені окремий Вільнюський форум у 2000 році та Терезінська декларація 2009 року, рішення яких також вплинули на політику багатьох країн світу щодо цього питання.

Один з найбільш резонансних актів повернення культурних цінностей у країну походження відбувся в 2011 році - Німеччина повернула Туреччині унікальну статую крилатого лева віком понад три тисячі років, яку знайшли під час розкопок німецькі археологи в 1930-х роках. . відомий як Сфінкс Хаттуша. Статуя перебуває в колекціях Музейного острова в Берліні з 1934 року. Перед цим міністр культури Туреччини висунув ультиматум: або Німеччина поверне сфінкса, знайденого в стародавньому хеттському місті Хаттуша, або німецьких археологів позбавлять ліцензії на проведення археологічних досліджень. І німецькі установи змушені були задовольнити вимоги турків. У той же час скульптура Пруського фонду культурної спадщини, опублікована від імені німецького «власника», повідомляє, що вона буде передана Туреччині «в знак дружби» і повернена на добровільних засадах, а також що сторони домовляються про один випадок, який не має аналогів»¹.

У 2012 році Австрія повернула Росії рідкісний порцеляновий медальйон із зображенням Петра I, викрадений з музею-садиби Останкіно в 1996 році. У той же час британський уряд повернув Нідерландам понад 400 малюнків голландського експресіоніста Карела Аппеля, які були вкрадені в

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 132.

2002 р. по дорозі до музею в Амстердамі. У серпні 2012 року в Афганістан повернули культурні цінності, викрадені з Національного музею. На прохання Єгипту влада Ізраїлю повернула країні 90 археологічних об'єктів у 2013 році, які мали бути продані на аукціоні в Єрусалимі. Серед них – старовинний керамічний посуд, вази, статуєтки та інші артефакти. Як виявилось, всього на продаж виставили 110 найменувань. Міністерству старожитностей Єгипту вдалося простежити спробу їх продати і виявило, що вони були вивезені за межі країни. Дипломатичні канали направили до уряду Ізраїлю запит призупинити аукціон і провести розслідування. Представники аукціонного дому не змогли надати достовірні документи про походження цих предметів, тому 90 непроданих артефактів було оперативно заарештовано, конфісковано та повернуто до Єгипту. Розпочато слідство для встановлення інших предметів, які були продані¹.

Так звана «справа Гурлітта», пов'язана з конфіскованими роботами жертв Голокосту, набула світового резонансу. У 2011 році німецька поліція знайшла та вилучила близько 1500 раніше зниклих картин майстрів класичного модернізму в мюнхенській квартирі Корнеліуса Гурлітта, зокрема роботи Пабло Пікассо, Анрі Матісса, Марка Шассі, Марка Шагала, знаменитого Еміля Нольде та інших. За словами лідерів рейху, ці шедеври вартістю близько одного мільярда євро були конфісковані у єврейських колекціонерів у 1930-х і 1940-х роках під час Третього рейху як зразки «дегенеративного мистецтва». Тоді їх купив німецький антиквар Хільдебранд Гурлітт, а потім більше п'ятдесяти років зберігав у квартирі його сина Корнеліуса Гурлітта. В результаті судового розгляду всі виявлені твори мистецтва були вилучені, розпочато процес встановлення нащадків їх законних власників.²

У 2013 році два твори прикладного мистецтва (вишукано оздоблена складна інструментальна дошка XV-XVI століть і високохудожня бронзова

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 132.

² Там саме. С. 133.

ступка епохи Відродження) Фонд пруської культурної спадщини в Берліні повернув спадкоємцям постраждалих від Голокосту німців- Австрійський галерист єврейського походження Кулер. Курт Вальтер Бахстіц. У 1943 році ці унікальні пам'ятки, примусово відчужені у колекціонера, були придбані Берлінський палац-музей (Schlossmuseum). Також у 2013 році німецьке місто Кельн повернуло спадкоємцям відомого арт-дилера Альфреда Флехтхайма (Alfred Flechtheim) картину австрійського експресіоніста Оскара Кокошки «Портрет актриси Тіллі Дюр'є», що зберігається в Музеї Людвіга. Реституція відбулася відповідно до рекомендацій Консультативної комісії, створеної урядом Німеччини для повернення творів мистецтва, конфіскованих у їхніх законних власників під час націонал-соціалістичної диктатури. У травні 2015 року за активної участі Управління захисту жертв Голокосту при Департаменті фінансових послуг Нью-Йорка було повернуто картину 17 століття. «Портрет людини» його справжнім власникам – спадкоємцям доктора Августа Лібермана Майєра, жертви Голокосту. Зокрема, цю картину нацисти конфіскували у Августа Майєра під час єврейських погромів. Тим часом королівська сім'я Нідерландів оголосила про своє рішення повернути Гаазький ліс із видом на палац Хайтен Босса роботи Йоріса ван дер Хаагена зі своєї колекції нащадкам колишнього власника після того, як було виявлено, що твори мистецтва були конфісковані нацистами. У Франції відбулося вже два випадки повернення творів мистецтва. У 2016 році французький уряд передав спадкоємцям жертв Голокосту картину 16-го століття. - «Портрет людини», написаний послідовником художника Йоса ван Клеве з Антверпена. У 2018 році держава повернула три картини фламандського майстра Північного Відродження Йоахіма Патініра нащадкам єврейської родини, які були змушені продати свої роботи, щоб рятуватися від нацистів. Сім'я Бромбергів переїхала до Парижа з Німеччини наприкінці 1938 р. Через рік власникам довелося продати триптих з розп'яттям 16-го століття. із зображенням Христа на хресті, а також декілька інших картин. Це дало їм можливість дістатися до США через Швейцарію. Картини у знаменитому

Луврі під час виставки творів мистецтва, що належать жертвам Голокосту, були офіційно передані спадкоємцям Герти та Генрі Бромберга міністром культури Франції Франсуазою Ніссен. Між тим, це питання, очевидно, є досить актуальним для Франції. Згідно з результатами дослідницької комісії Маттеоло, створеної у Франції у 2000 році для реституції власності жертв Голокосту, близько 2000 творів мистецтва, пов'язаних з нацистськими конфіскаціями або вимушеними для продажу. Це вимагає спеціального дослідження долі кожного такого об'єкта.

Світова громадська думка повільно змінюється в бік зростаючого розуміння необхідності досягнення компромісів і сприяння поверненню та реституції культурних цінностей. І це підтверджують численні приклади успішного вирішення суперечок між країнами.

Актуалізація питань повернення та реституції культурних цінностей є однією з провідних тенденцій сучасного міжнародного співробітництва у сфері культури, займає важливе місце у внутрішній та зовнішній політиці багатьох країн. Розробка та прийняття міжнародно-правових норм щодо охорони культурних цінностей під час воєн і збройних конфліктів, а також запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності стали базовою платформою, на якій створено практичні механізми співпраці між країнами. . на різних історичних етапах і за різних обставин дозволили повернути втрачені національні реліквії, відновити справедливість щодо незаконно відчуженого майна на культурні цінності державних і громадських установ та організацій, громадян. Досвід показує, що на цьому шляху є ще багато труднощів і протиріч, які залишаються невирішеними і пов'язані з досі діаметрально протилежними поглядами на саму суть повернення культурної спадщини в країни походження. Проте, безперечно, що протягом останніх десятиліть ХХ ст. - на початку ХХІ ст. відбулося значне зближення позицій з цього глобального питання, що допомогло досягти компромісів і вирішувати суперечки в багатьох конкретних випадках. Важливо відзначити, що ця позитивна тенденція

знаходиться на висхідній стадії свого розвитку і вселяє впевненість у позитивні перспективи подальшого просування у подальшому вирішенні як давніх проблем, так і нових ситуацій, що виникають.¹

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21 вересня 1999 р. передбачав утворення державного органу контролю за вивезенням, ввезенням та поверненням культурних цінностей як центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері вивезення, імпорту та повернення культурних цінностей. (Стаття 8). Ця норма відповідала вимогам Конвенції ЮНЕСКО від 14 листопада 1970 р. про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, до якої приєдналася Україна. Тому відповідно до змін національного законодавства 7 лютого 2000 року Кабінет Міністрів України утворив Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України як самостійну юридичну особу у складі Мінкультури. та мистецтв України.² Штат новоствореної служби налічував 14 працівників.

20 червня 2000 р. Кабінет Міністрів України затвердив «Положення» про державну службу.³, що визначило її компетенцію. Основними його завданнями відповідно до закону були заходи, спрямовані на здійснення контрольно-дозвільних функцій щодо легального вивезення з території України або ввезення на її територію культурних цінностей. У тому числі - проведення державних експертиз, видачу дозволів та свідоцтв на право вивезення або тимчасового вивезення (для виставок) об'єктів культури, а також, відповідно, ввезення таких об'єктів, запобігання незаконному переміщенню культурних цінностей через кордон України, вжиття заходів. повернути Україні викрадені культурні цінності.

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 161.

² Кот С. І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 11.

³ Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. № 983. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983-2000-%D0%BF#Text>.

При цьому до компетенції новоствореного державного органу передано основні завдання ліквідованої Національної комісії з повернення в Україну втрачених культурних цінностей. Зокрема, розроблення та виконання програм і планів, координація дій щодо виявлення, обліку та повернення в Україну культурних цінностей за її межі, здійснення необхідних заходів щодо повернення викрадених, незаконно вивезених та евакуйованих та неповернених культурних цінностей, їх реєстри та каталоги¹. До завдань державної служби також входило забезпечення міжнародних зобов'язань України щодо культурних цінностей, втрачених або переміщених з її території під час Другої світової війни, та організація роботи з виявлення культурних цінностей інших держав в Україні та сприяння у вирішенні питань їх повернення, відповідно. . до законодавства України та норм міжнародного права, встановлення контактів з українською діаспорою з метою пошуку культурних цінностей та передачі їх в Україну тощо.².

1.2. Система звітності ЮНЕСКО про стан пам'яток та проблеми представлення українських пам'яток до списку «Всесвітньої культурної та природної спадщини»

ЮНЕСКО є спеціалізованою установою Організації Об'єднаних Націй з питань освіти, науки і культури. Завданнями, проголошеними організацією, є сприяння зміцненню миру і безпеки шляхом розширення співпраці держав і народів у сфері освіти, науки і культури; забезпечення справедливості та верховенства права, загальної поваги до прав людини та основних свобод, закріплених у Статуті Організації Об'єднаних Націй, для всіх народів, незалежно від раси, статі, мови, орієнтації чи релігії.

Поняття та термін «культурні цінності» тісно пов'язані з розумінням культури як соціального явища та її проявів у контексті існування людської

¹ Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. №464. [Електронний ресурс]. URL: <http://zakonrada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.

² Там саме.

цивілізації. Культура досі не має єдиного універсального визначення і по-різному трактується окремими дослідниками залежно від запропонованих підходів до широти охоплюваних явищ. Одні з них розглядають її виключно через призму духовного життя суспільства на рівні ідей, норм, цінностей, відкидаючи навіть термін «матеріальна культура», інші відстоюють таке розуміння культури, ототожнюють її лише з тим, що закріплено в традиції. у генерації певних ідей та навичок.

У найширшому контексті культура розуміється як прояв життя людей, що відбивається в різноманітних моделях їхньої поведінки та в засобах і продуктах їх діяльності, включаючи ідеї, ідеали, норми та цінності. Ідея культури тут виступає як своєрідна опозиція світу людини світу природи як виключно природного явища. З одного боку, поняття культури поширюється на діяльність, пов'язану з перетворенням матеріального світу. З іншого боку – усвідомлення людиною простору свого життя як особливого середовища, заселеного й освоєного людською цивілізацією. Розрізняють поняття матеріальна і духовна культура. До першої належать предмети, які використовуються в діяльності людини або є її продуктами. Явищами духовної культури є вся сукупність знань, різноманітних видів мистецтва, релігійних вірувань, звичаїв і обрядів, правових норм і норм моралі, трудових навичок і всього життєвого досвіду в цілому.¹

З історичної точки зору культура — це сукупність предметів і явищ, створених діяльністю людини і відображають історично досягнутий рівень розвитку суспільства і людини. Він розглядається як «сукупність матеріальних і духовних цінностей, створених людством протягом його історії, та різноманітних форм діяльності, спрямованих на їх виробництво, засвоєння та застосування»². У цьому контексті культура характеризується як історично визначений рівень розвитку суспільства і людини, що відбивається у видах і формах організації життя і діяльності людей, а також у цінностях

¹ Попович М. В. Культура // Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 477-478.

² Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 1997. С. 179.

матеріальної та духовної природи. Відповідно, поняття культури використовується для характеристики матеріального та духовного рівня розвитку окремих історичних епох, суспільно-економічних формацій, конкретних суспільств, народностей і націй. Тобто це поняття об'єднує в їх єдність досягнення в усіх сферах життя суспільства, характерні для певних історичних епох, конкретних спільнот, народностей, націй, результати розумової та фізичної праці.

Як реальне явище культура виступає в різноманітних формах — як матеріальних, так і нематеріальних, і у вигляді знакових систем (живопис, музика, мова, усна народна творчість, наука і література, театр тощо), які мають культурне значення.¹ Усі вони як факт культури є продуктом суспільства і, виступаючи його проявом, втілюють знання, уміння та навички людей. Саме таким чином «матеріалізована» культура виступає як визначальний чинник, що характеризує історичний рівень її розвитку. Будь-який зафіксований факт культури - знаряддя праці, предмети побуту, будівлі та споруди різного призначення, твори мистецтва, архівні документи, рукописи та стародруки, фольклор - є хронологічно свідченням (пам'яткою) історії, що втілює речові свідчення більш-менш віддалених минулого².

Положенням про Державний реєстр національного культурного надбання, затвердженим постановою Кабінету Міністрів України від 12 серпня 1992 р., визначено перелік видів і видів об'єктів, що мають виняткову історичну, наукову, мистецьку чи іншу культурну цінність. вартість і може бути включена до реєстру³. До них, зокрема, належать:

- пам'ятки історії - будинки, будівлі, пам'ятники та об'єкти, пов'язані з найважливішими історичними подіями в житті народу, розвитком науки, техніки, культури, життям і творчістю видатних діячів;
- пам'ятки археології - поселення, кургани, залишки городищ,

¹ Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 40

² Егоров В. Л. Развитие и становление понятия «памятник истории». // История СССР. 1988. № 1. С. 105.

³ Татївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992-2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 24.

укріплення, виробництва, канали, дороги, стародавні поховання, кам'яна скульптура, наскельний малюнок, стародавні предмети, місця історичного культурного шару давніх поселень та археологічні знахідки, які є пам'ятками вітчизняного культури та характеризують окремі етапи історичного розвитку;

- пам'ятки містобудування та архітектури - унікальні ансамблі та комплекси, окремі об'єкти архітектури, а також суміжні твори монументальної скульптури та живопису, декоративно-ужиткового та садового мистецтва, природні ландшафти;

- пам'ятки мистецтва - видатні твори образотворчого та декоративно-прикладного мистецтва;

- документальні пам'ятки - унікальні акти державності, інші важливі архівні матеріали, кіно-, фото- та звукові документи, старовинні рукописи, рідкісні видання.¹

Загалом, зазначені міжнародно-правові документи дають різні визначення поняття (терміну) «культурні цінності», адаптуючи їх до певної мети та завдань. Найбільш універсальним критерієм визначення культурних цінностей є визнання їх соціальної цінності, тобто їх художньої, історичної, етнологічної, наукової чи іншої культурної значущості для певної спільноти чи держави, а також у глобальному світовому контексті. Зокрема, пропонуються різноманітні варіанти класифікації таких культурних цінностей за категоріями (можливо, точніше - списками), що відображають особливості джерел їх походження та створення, а також форм матеріального існування. Однак міжнародно-правові документи не абсолютизують наведені вище критерії визначення та категорій культурних цінностей, підкреслюючи право кожної держави самостійно визначати та конкретизувати додаткові підходи до розуміння значення поняття «культурні цінності» та його змісту як юридичного терміну. У зв'язку з цим цікавим є досвід національного законодавства окремих країн, згідно з яким до культурних цінностей

¹ Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.if.ua/spec/p.regis.html>.

належать об'єкти національного (у контексті певної етнічної приналежності), релігійного та легендарного значення.

– Вперше термін і визначення культурних цінностей зустрічається в Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту від 14 травня 1954 р. (Гаазька конвенція 1954 р.), яка тлумачить це поняття найбільш широко, ніж інше міжнародне право. Відповідно до статті 1 цієї Конвенції культурними цінностями є:

- - рухоме чи нерухоме майно, що має велике значення для культурної спадщини кожного народу, наприклад пам'ятки архітектури, мистецтва чи історії, релігійні чи світські об'єкти, археологічні пам'ятки, архітектурні ансамблі, що становлять історичний або художній інтерес, твори мистецтва, рукописи, книги тощо предмети, що мають художнє, історичне чи археологічне значення, наукові колекції чи важливі колекції книг, архівні матеріали чи репродукції цих цінностей;
- - будівлі, основним і реальним призначенням яких є зберігання або експонування рухомих культурних цінностей (у тому числі музеїв, великих бібліотек, архівів), а також притулки, призначені для збереження культурних цінностей у разі збройного конфлікту;
- - центри, які мають значну кількість цих культурних цінностей («центри концентрації культурних цінностей»)¹.

Подібний широкий підхід до визначення культурних цінностей як однаково рухомих і нерухомих закріплено в Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо збереження культурних цінностей, які загрожують державній або приватній роботі (19 листопада 1968 р.). Зокрема, у рекомендаціях зазначено, що термін «культурні цінності» означає:

- а) (а) нерухомі об'єкти, такі як: пам'ятки археологічного, історичного або наукового значення, будівлі або інші об'єкти історичної, наукової, художньої чи архітектурної цінності, релігійні чи світські;

¹ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha>

б) (b) рухоме майно культурної цінності, включаючи майно в нерухомому майні або вилучене з нього, а також рухоме майно, приховане в землі, яке може бути знайдене в місцях археологічного чи історичного значення або в іншому місці¹.

При цьому як у міжнародному праві, так і в українському законодавстві існують нормативно-правові акти, які мають окрему цільову специфічну спрямованість як на нерухомі, так і на рухомі культурні цінності, залежно від того, яка конкретна мета та завдання цього нормативного акта та предмет його дії. регулювання. . Відповідно визначено його понятійний апарат та дано визначення ключових термінів. Комплекс питань, пов'язаних з поверненням і реституцією втрачених культурних цінностей, в основі якого лежить проблема відчуження від особистості, громади, громади, стану та руху об'єктів, що відображають розвиток культури та мають історичні, художні, наукові, має свою специфічну спрямованість. або інше значення. Фізична дія, що лежить в основі цієї проблеми (відчуження та переміщення), сама по собі пов'язана зі здатністю переміщати, переносити, транспортувати чи транспортувати ці предмети. Тому закономірно, що розуміння культурних цінностей як суб'єкта регулювання у цій сфері суспільних відносин визначається контекстом рухомих об'єктів. Однак ця межа досить умовна – до них можуть входити також окремі та переміщені фрагменти нерухомих пам'яток, або належність пам'яток, ансамблів і комплексів їх частин, які в силу обставин зазнали процесу перетворення з нерухомих на рухомі. Крім того, на визначення поняття «культурні цінності» в цьому аспекті впливає той факт, що ця сфера правового регулювання пов'язана з міждержавними відносинами та є частиною міжнародного права у сфері культурного співробітництва.

Як продукт культури, усі створені нею матеріальні та духовні цінності складають сутність поняття «культурні цінності» в його широкому розумінні.

¹ Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. P. 13

Як слушно зазначає С. Шман, у культурологічному контексті поняття «культурні цінності» є універсальною категорією, яка є надзвичайно місткою та охоплює широке коло проблем, як минулого, так і сучасного, до яких належать філософські, політичні, соціальні, моральні, естетичні ідеї тощо і які в широкому сенсі відображають ціннісне ставлення людини до світу як на індивідуальному рівні, так і на рівні інших соціальних груп.¹

Наявність історичного контексту в культурі поширюється на культурні цінності як її прояви. Таким чином, поняття «культурні цінності» значною мірою відповідає поняттю «культурна спадщина», яка традиційно визначається як сукупність культурних цінностей, успадкованих від людства від попередніх поколінь. Це пам'ятки архітектури, археології, історії та монументального мистецтва та пов'язані з ними природні об'єкти, різноманітні пам'ятки, а також рукописи, книги, архівні матеріали, різноманітні предмети художнього, історичного чи археологічного значення, наукові колекції, які мають художні, історичне, етнографічне чи наукове значення. Існує також нематеріальна культурна спадщина, яка означає традиції, звичаї, обряди, свята, традиційні ремесла, інші форми демонстрації та вираження знань і навичок, які є важливими для окремих громад і передаються з покоління в покоління.² Використання в цих контекстах поняття «культурна спадщина» також є досить поширеним.

У контексті формування понятійного апарату поняття «культурні цінності» є значно ширшим за своїм змістом, ніж поняття «культурна спадщина», оскільки охоплює всі матеріальні та духовні досягнення людства, у тому числі досягнення минулих поколінь і сучасні покоління, що перебуває в активній фазі процесу їх створення. Тобто слід мати на увазі, що наявна в ній історична складова є лише частиною цілого. Поняття «культурна спадщина» містить чіткий контекст процесу успадкування, тобто передачі від попередніх поколінь наступним поколінням раніше створених цінностей

¹ Шман С. Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013. С. 6.

² Кот С. І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 486.

(«спадщина»). Тому його зміст повністю відображає категорію минулого і втілює раніше досягнуті історичні рівні культури. Таким чином, культурна спадщина є сегментом існуючого загального масиву культурних цінностей у цілому, є його невід'ємною частиною. Таким чином, ці поняття можливі, і при необхідності створення теоретичної моделі ієрархічної системи їх доцільно відокремити. Однак слід визнати, що залежно від контексту розгляду питань, пов'язаних з об'єктами культурної спадщини, поняття «культурні цінності» може застосовуватися до них як більш широке та універсальне.

Так само можна говорити про схожість у змісті понять «культурні цінності» та «культурна спадщина». Адже контекст слова «власність» також може охоплювати як минуле, так і сьогодення.

Таким чином, розглядаючи культурологічний контекст поняття «культурні цінності», ми розуміємо під ними всі існуючі матеріальні та духовні досягнення людства, які є продуктом людського суспільства, створеного в процесі його розвитку. У цьому сенсі культурні цінності є безумовним надбанням культури («культурна спадщина») і ці поняття можна використовувати в широкому сенсі їх значення як тотожні. А поняття «культурна спадщина» характеризує частину (сукупність) культурних цінностей (культурної спадщини), яка успадкована людством від попередніх поколінь. При цьому термін «культурна спадщина» додатково використовується для позначення культурних цінностей та об'єктів культурної спадщини, що мають особливо значуще або унікальне значення. Можливо, саме в цьому контексті слід розглядати співвідношення між цими поняттями, якщо їх термінологічний розподіл необхідний.

Однак у сенсі будь-яких практичних дій щодо культурних цінностей, як у державному, так і на міжнародному рівні, об'єктивно постає питання про необхідність врегулювання таких заходів, їхнього врегулювання законом. У свою чергу, застосування правових норм потребує чітких формулювань і вичерпних визначень ключових понять і термінів. Однак тут ми бачимо, що

вже з точки зору базової юридичної термінології дискусія про співвідношення та використання понять і термінів «культурні цінності», «культурна спадщина» та «культурна спадщина» продовжується.¹

Питання понятійного апарату та термінології є актуальним і для англійської версії використання термінів «культурні цінності», «культурна спадщина» в офіційних правових актах та науковій літературі. Адже вони широко використовують такі узагальнюючі поняття, як «культурні цінності», «культурне надбання», «культурна спадщина», «культурні скарби», «культурні об'єкти», що буквально означає «культурні цінності». - цінність, цінність), «культурні надбання» (від власність – майно), «культурна спадщина» (від спадщина – спадщина), «культурні скарби» (від скарб – скарб), «об'єкти культури» (від object – 1) предмет, річ; 2) об'єкт)². Слід зазначити, що англійський аналог українського слова «достояние» (рос. «достояние») — набуття, придбання, здобуття, отримання — на позначення об'єктів культурного значення майже не зустрічається. Натомість, наприклад, у російському перекладі статті М. Фріго в цьому контексті термін фігурує у публікації як відповідний англійській спадщині. «наследие»³. Для україномовного варіанту, за цією логікою, це був би термін «спадщина».

Державну політику повернення та реституції культурних цінностей слід розуміти як інституціоналізацію цієї ідеї, тобто надання їй певних організованих форм шляхом правового регулювання та створення відповідної організаційної інфраструктури. Таку інституціоналізацію сфери повернення та реституції культурних цінностей можна охарактеризувати як здійснення комплексу заходів, що включає такі складові:

а) розробка основних методологічних засад та основних засад державної політики з цього питання;

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 49.

² Там саме. С. 50.

³ Фріго Манлио. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Международный журнал Красного Креста. 2004. С. 57, 61.

б) розроблення та затвердження національного законодавчого та іншого нормативно-правового положення, яке б відповідало проголошеним засадам державної політики, а також приєднання до тих міжнародно-правових актів, які можуть забезпечити інтереси держави на міжнародному рівні, використання міжн. право та можливості міжнародних організацій, учасником і учасником яких є держава, двосторонні та багатосторонні міждержавні угоди, протоколи та інші міжнародно-правові документи, елементи законодавства інших конкретних держав сформувати правові передумови для повернення та реституції втрачених культурних майно;

в) організаційне забезпечення шляхом формування системи уповноважених органів та організацій, на які поставлено завдання щодо реалізації державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей;

г) інформаційне забезпечення, що надає чітку та достовірну інформацію про втрату національно-культурних цінностей, дані про місцезнаходження переміщених культурних цінностей за межі держави та їх ідентифікацію, з'ясування конкретних обставин і причин перебування за межами держави. Цей компонент також передбачає активне інформування громадян держави та громад інших країн для просування ідеї повернення та реституції втрачених культурних цінностей та роз'яснення дій держави у цій сфері;

д) зовнішньополітична підтримка як ініціювання та проведення міждержавних переговорів щодо повернення чи реституції культурних цінностей, а також досягнення домовленостей з фізичними особами чи громадськими організаціями - власниками культурних цінностей за межами держави щодо їх повернення в Україну як країни походження.

Під кутом зору цих завдань можна охопити процес формування організаційно-правових засад державної політики України у сфері повернення та реституції культурних цінностей та її практичну реалізацію.¹

Отже, історичний досвід України та інших країн переконливо свідчить про те, що розуміння актуальності цієї проблеми в інтелектуальному середовищі, кристалізація суспільної ідеї та її широка популяризація, формування критичної маси підтримки в громадській думці – необхідні, але недостатні фактори для її ефективної практичної реалізації як у внутрішній політиці держави, так і на рівні її міжнародних відносин. Це може лише забезпечити трансформацію та розвиток цього соціального явища до якісно нової фази, коли сприйняття та оформлення ідеї повернення та реституції втрачених та переміщених культурних цінностей піднімається до органів державної влади, стає частиною державної політики. у сфері культури.

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 750.

РОЗДІЛ 2

МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ПИТАННЯ БОРОТЬБИ З ВИКРАДЕННЯМ ТА ПОВЕРНЕННЯМ НЕЗАКОННО ВИВЕЗЕНИХ ЗА КОРДОН КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ (НА МАТЕРІАЛАХ УКРАЇНИ)

2.1. Міжнародно-правові проблеми повернення викрадених та незаконно вивезених за кордон культурних цінностей

Подальшим розвитком зусиль щодо вирішення цього питання на новому рівні стала Конвенція від 17 листопада 1970 р. про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності. Відповідно до статті 1 Конвенції, культурні цінності включають «цінності релігійного або світського характеру, які кожна держава вважає такими, що мають відношення до археології, доісторичного періоду, історії, літератури, мистецтва та науки.»¹. Конвенція містить детальний список наступних значень (всього 11 категорій):

- 1) рідкісні колекції та зразки флори і фауни, мінералогії, анатомії та об'єктів, що представляють інтерес для палеонтології;
- 2) цінності, пов'язані з історією, включаючи історію науки і техніки, історію війн і суспільств, а також пов'язані з життям національних діячів, мислителів і найважливішими національними подіями;
- 3) археологічні знахідки (у тому числі звичайні та секретні) та археологічні знахідки;
- 4) частини розчленованих художньо-історичних пам'яток;
- 5) антикваріат віком понад 100 років, у тому числі написи, монети та печатки;
- 6) етнографічні матеріали;
- 7) художні цінності, як-от: полотна, картини та малюнки повністю ручної роботи на будь-якій основі та з будь-яких матеріалів (крім малюнків

¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.

та промислових виробів, оздоблених вручну); оригінальні вироби скульптурного мистецтва з будь-яких матеріалів; оригінальні гравюри, гравюри та літографії; оригінальні художні добірки та інсталяції з будь-яких матеріалів;

8) рідкісні рукописи та інкунабули, стародавні книги, документи та видання, що становлять особливий інтерес (історичні, художні, наукові, літературні тощо) - окремо та у збірках;

9) поштові марки, податкові та подібні марки - окремо та в колекціях;

10) архіви, у тому числі фото-, фоно- та кіноархіви;

11) меблі понад 100 років і старовинні музичні інструменти¹.

Поняття та термін «незаконно вивезені культурні цінності» ґрунтуються на чіткому міжнародно-правовому контексті. З одного боку, це відображає факт фізичного переміщення певних культурних цінностей за межі території держави, де вони перебували до вивезення. Водночас його зміст свідчить про те, що таке переміщення відбулося незаконно, тобто з порушенням певних норм права, що діяли на момент такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, насамперед, на рівні чинних внутрішньодержавних актів. закон. держава і проти її волі.

Це поняття тривалий час було де-факто важливою частиною термінологічної бази сучасних досліджень, однак не є предметом окремого аналізу в термінологічних дискусіях фахівців з права, історії та культурології. Публікації, що розглядають питання термінології, при використанні поняття «незаконно вивезені культурні цінності» не дають чіткого визначення, хоча опосередковано розкривають його зміст.² Вона також не виділяється і не аналізується зарубіжними дослідниками. Проте активне використання цього поняття та терміна в нормативно-правових

¹ Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культур-них цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. Київ: Юрінком Інтер, 1997. С. 121 - 122.

² Татївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992-2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ: Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 35-36, 54-61.

документах та у сфері науки потребує його детального розгляду та чіткого визначення.

Коли ми говоримо загалом про вивезені культурні цінності, то в цьому контексті розуміємо культурні об'єкти, які за певних обставин фізично переміщуються за межі території країни походження, де вони перебували до вивезення. Відповідно, саме конкретні обставини переміщення таких культурних цінностей визначають їх кваліфікацію як легально або нелегально вивезені в минулому і в даний час.

Поняття «незаконно вивезені культурні цінності» увійшло в активний спосіб розвитку міжнародного права у сфері охорони та збереження культурних цінностей, коли були розроблені основні критерії, що визначають основні шляхи формування культурної спадщини кожної країни як її країна народження. Перш за все, вони передбачають право кожної держави самостійно визначати належні їй об'єкти, які мають певне історичне, художнє, наукове чи інше культурне значення. Це право чітко зазначено в Рекомендаціях ЮНЕСКО 1964 року щодо заборони та запобігання незаконному вивезенню, імпорту та передачі права власності на культурні цінності: культурні цінності великого значення». (ст. 1, п. 2)¹. Згодом у Конвенції ЮНЕСКО 1970 року про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, прийнятій на основі розробки цих рекомендацій, це положення було додатково уточнено шляхом визначення чітких універсальних критеріїв, які застосовуються до всіх країн. сторони конвенції. Зокрема, йдеться про те, що культурна спадщина кожної держави включає такі категорії культурних цінностей (ст. 4):

(а) культурні цінності, створені окремими особами або групами громадян цієї Держави, і культурні цінності, що мають значення для цієї

¹ Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November 1964. // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 140.

Держави, і створені в цій Державі іноземними громадянами або особами без громадянства, які проживають у цій Державі;

б) культурні цінності, знайдені на території країни;

в) культурні цінності, придбані археологічними, етнологічними та природничо-науковими експедиціями за згодою компетентних органів країни походження цих цінностей;

г) культурні цінності, набуті в результаті добровільного обміну;

е) культурні цінності, отримані в дар або законно придбані за згодою компетентних органів країни походження¹.

Таким чином, всі інші способи отримання культурних цінностей вважаються незаконними. Важливим є інший висновок, який впливає з положень цієї конвенції – поняття «країна походження культурних цінностей» за своїм змістом крім контексту країни, в якій був створений або знайдений культурний об'єкт, охоплює також усі інші культурні цінності. цінності в її межах на законних підставах. Звідси можна зробити інший висновок – міжнародне право, регулюючи відносини держав щодо культурних цінностей, не заперечує, що культурна спадщина держави може включати культурні цінності іншої країни походження, де вони були раніше. При цьому, як слушно зазначає М. Богуславський, «мова може йти лише про законність цінності перебування в країні чи законність її набуття».

Будь-який вивіз культурних цінностей з територій країн дозволяється лише за відсутності заперечень проти такого вивезення з боку компетентних органів цих країн, як зазначено в Рекомендаціях ЮНЕСКО 1964 року.. (п.4)².

Формальним матеріальним втіленням згоди держави на вивезення культурних цінностей зі своєї території є свідоцтво на право вивезення культурних цінностей, видане такими органами і яке «засвідчує, що нею надано дозвіл на вивезення одного або кількох культурних цінностей». Це

¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.

² Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. P. 115.

право, зокрема, закріплено ст. 6 Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. У Конвенції зазначено, що ввезення, вивезення та передача права власності на культурні цінності, вчинені з порушенням її правил, вважаються незаконними (ст. 3).¹ Слід також зазначити, що в межах Європейського Союзу існує Регламент Ради (ЄЕС) № 3911/92 від 9 грудня 1992 року про експорт культурних цінностей, який передбачає, що експорт культурних цінностей може здійснюватися лише на підставі ліцензії, видана компетентним органом.² У додатку до цього акта міститься перелік культурних цінностей, на які поширюються вимоги постанови³.

Відповідно, ввезення, вивезення та передача права власності на культурні цінності з порушенням правил застосування цих принципів, прийнятих кожною державою, а також з порушенням правил, затверджених державами-учасниками відповідної міжнародної конвенції, вважаються незаконними. Проте власне визначення терміну «незаконно вивезені культурні цінності» в цих документах не надано.

Термін «незаконно вивезені культурні об'єкти» як «вивезені з території Договірної Держави з порушенням її законодавства, що регулює вивезення культурних цінностей для охорони її культурної спадщини» закріплено у ст. 1 Конвенції УНІДРУА про вкрадені або незаконно вивезені культурні цінності від 24 червня 1995 р..⁴

Більш детально це питання висвітлюється в Європейській конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей від 23 червня 1985 року, яка зосереджена на проблемі незаконного перепродажу цінностей. У Конвенції наведено узагальнений перелік основних видів правопорушень проти культурних цінностей, які можуть виражатися як у дії, так і в бездіяльності:

¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.

² European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс]. URL: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.

³ Там саме.

⁴ UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995) // UNIDROIT офіційний сайт. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>.

- розкрадання культурних цінностей;
- привласнення культурних цінностей, вчинене примусово або з погрозою такого;
- зберігання викрадених культурних цінностей, якщо щодо них вчинено одну із зазначених вище дій (ст. 3 додатка III).
- Крім того, існує більш детальний перелік правопорушень щодо культурних цінностей, які кожна країна може розглядати відповідно до положень Конвенції. Зокрема, вони включають:
 - незаконне привласнення чужих культурних цінностей внаслідок викрадення, шахрайства, зловживання довірою тощо;
 - отримання їх будь-яким іншим незаконним способом проти права власності, крім крадіжки;
 - придбання через незнання культурних цінностей, які були раніше викрадені або отримані внаслідок інших протиправних дій;
 - відчуження культурних цінностей, що є невідчужуваними з огляду на законодавство країни, з якої вони вивезені;
 - придбання таких цінностей, якщо набувач знав, що вони є невідчужуваними;
 - порушення таким набувачем чинних правових норм щодо повідомлення компетентних органів країни про факт такого відчуження;
 - порушення правових норм щодо випадково знайдених археологічних цінностей, їх приховування чи відчуження;
 - придбання таких культурних цінностей, якщо набувач знав, що вони отримані з порушеннями;
 - порушення чинного законодавства щодо наявності спеціального дозволу на право проведення археологічних розкопок;
 - приховування або відчуження археологічних цінностей, знайдених під час належним чином дозволених розкопок;
 - придбання таких цінностей;

- порушення норм осіб, які мають право на проведення археологічних розкопок, щодо оголошення знайдених цінностей;
- приховування та відчуження таких культурних цінностей;
- придбання таких цінностей;
- порушення норм, що забороняють використання металошукачів в археологічному контексті;
- вивезення або спроба вивезення культурних цінностей, вивезення яких заборонено;
- вивезення культурних цінностей без дозволу компетентних органів;
- збереження культурних цінностей, здобутих злочинним шляхом (Додаток III, п. 2)¹.

З положень Конвенції випливає, що такі дії щодо культурних цінностей вважаються незаконними, а отже, переміщені цінності, отримані та вивезені незаконно, є незаконно вивезеними культурними цінностями.

Друга половина XX ст. ознаменувався різкими змінами у світовому порядку, одним із наслідків яких став розпад колоніальної системи та звільнення від колоніальної залежності багатьох народів, поява нових незалежних держав. У той же час багато країн Близького Сходу, Азії та Латинської Америки, які раніше були джерелами культурної спадщини, зміцнилися і зробили великі кроки до прогресу. Усвідомлення ролі та значення національної культурної спадщини, протекціоністські заходи щодо її охорони та збереження від розграбування та вивезення, вимоги повернення незаконно вивезених культурних цінностей створили нову ситуацію у світі щодо культурних цінностей. Зрозуміло, що ці радикальні зміни безпосередньо вплинули на появу нового контексту в системі міжнародного

¹ European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Електронний ресурс]. URL: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.

права. Зокрема, у ньому міцно закріпилося поняття «повернення культурних цінностей»¹.

Сьогодні це поняття, як і відповідний юридичний термін, найбільше використовується в міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні кола питань, пов'язаних із збереженням і охороною культурних цінностей, забезпеченням їх всебічної охорони та міжнародне співробітництво. попередження та подолання наслідків незаконного переміщення та вивезення культурних цінностей.

Вперше як офіційний термін у міжнародно-правових документах щодо збереження культурних цінностей, він закріплений у Правилах виконання Конвенції про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту (1954 р.) та Протоколі I до цієї Конвенції. (1954). Зокрема, у Положеннях виконавчої влади (Розділ III, ст. 18, «b»)² це зобов'язання третіх країн на вимогу власника цих культурних цінностей повернути на їхню територію культурні цінності, які зберігаються на їх території після закінчення конфлікту. Протокол I до Конвенції ширше розглядає питання повернення культурних цінностей, включаючи постконфліктні зобов'язання країн повертати культурні цінності, вивезені з окупованих територій з порушенням Конвенції (Розділ I, параграф 3), або оригінал власник культурних цінностей, які були передані з її території до іншої країни під час бойових дій (Розділ II, п. 5)³. В англійській версії документів у всіх випадках використовується відповідний термін «повернення».

Пізніше цей термін вживається в іншому контексті. Зокрема, Рекомендації ЮНЕСКО щодо міжнародних принципів, що застосовуються до археологічних розкопок від 5 грудня 1956 року містять окремий розділ під назвою «Повернення археологічних цінностей країнам їх походження», який стосується розкопок або крадіжок, а також предметів, незаконно вивезених з

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 82.

² Там саме. С. 85

³ Prott Lindell, O'Keefe Patrick J. «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? // International Journal of Cultural Property. Vol. 1 (2), 1992, p. 310.

цих країн» (ст. 31). У той же час розділ VI Рекомендацій «Розкопки на окупованих територіях» містить положення про повернення археологічних знахідок, випадково знайдених або розкопаних на окупованих територіях після закінчення конфлікту разом з відповідною документацією до компетентних органів раніше окупованих територій. (ст. 32)¹.

У Рекомендаціях ЮНЕСКО щодо заходів щодо заборони та запобігання незаконному вивезенню, ввезенню та передачі права власності на культурні цінності» (20 листопада 1964 р.) норми, розроблені в Рекомендаціях 1956 р., були поширені на інші категорії культурних цінностей. Зокрема, термін «повернення» фігурує в назві окремого підрозділу, присвяченого поверненню незаконно вивезених культурних цінностей власнику або в країну, а також у тексті статей 16 і 18 рекомендацій. Більше того, англomовний оригінал рекомендацій посиляється на одночасне використання в цьому контексті відразу двох термінів («реституція або повернення вивезених культурних цінностей» у назві підрозділу та в статті 16, а також «відновлений або повернений" у статті 18².

Термін «повернення» також використовується в тексті Європейської конвенції про правопорушення щодо культурних цінностей (23 червня 1985 р.) у контексті «повернення культурних цінностей», з точки зору процедури запиту про їх видачу стороні, з території якої вони були вивезені (п. 4, 5 ст. 6). Як основний термін цей термін також зустрічається в Директивах ЄС про повернення культурних об'єктів, незаконно вивезених з території держави-учасниці (15 березня 1993 р.). Термін "повернення культурних об'єктів" визначається як "фізичне повернення культурного об'єкта на територію держави-учасниці, що запитує" (стаття 1, параграф 5). У цьому випадку такими культурними об'єктами є ті, які до або після їх незаконного

¹ Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations, 5 Desember 1956. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 113.

² Recommendation on the Means of Prohibilitating and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownershiop of Cultural Proprty, 19 November 1964. // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 145.

переміщення з території держави-учасниці конвенції перебувають під охороною національного законодавства. (ст. 1, п. 1)¹.

Як видно з вищезазначених міжнародно-правових актів, поняття «повернення культурних цінностей» та відповідний юридичний термін вживаються в них у досить широкому контексті для позначення дії фізичного повернення культурних цінностей, незаконно вивезених з країни через на порушення правових норм і культурних цінностей, вивезених з окупованих територій під час збройних конфліктів. Слід мати на увазі, що зміст цієї концепції було окреслено в межах предмета, мети та завдань цих окремих міжнародних документів.

Подібна тенденція є і в українському законодавстві. Так, Законом України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999р.² Наголошує на правовому контексті терміну «повернення культурних цінностей», визначаючи його як сукупність дій, пов'язаних із ввезенням в Україну чи вивезенням з території України на територію інших держав культурних цінностей за позовами та зверненнями в. України та інших державних органів, рішення судів України або іноземних держав» (ст. 1)³.

Таким чином, поняття та термін «повернення культурних цінностей» у широкому розумінні означає будь-яке фізичне повернення на територію країни походження культурних об'єктів, які за певних обставин були вивезені за її межі. Як прояв певної дії воно може поширюватися як на країну, до якої такі культурні цінності передаються (повертаються), так і на держави, на територію яких ці культурні цінності були ввезені і які повертають їх до країни походження. . У більш вузькому концептуально-термінологічному контексті його зміст можна охарактеризувати як

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 86.

² Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>.

³ Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>.

повернення культурних цінностей до країни походження на основі етичних і моральних принципів і принципів, що за своїм змістом є актом доброї волі, фактично. подарунок. При цьому культурні цінності можуть легально перебувати в країні, з якої вони повертаються. У зв'язку з цим слід зазначити, що, як показує досвід України, на тлі інших епізодів подібних акцій, акти добровільного повернення культурних цінностей особливо характерні для відносин діаспор у різних країнах з рідною державою. , звідки вони походять або звідки мають своє родинне коріння. Національні та родинні реліквії, твори мистецтва, історичні пам'ятки, архіви та книжкові зібрання, колись вивезені ними чи їхніми родичами, даруються ними і повертаються на батьківщину, збагачуючи її культуру. Цей процес включає діяльність не лише окремих осіб, а й громадських установ та об'єднань діаспори, церковних та інших духовно-релігійних організацій, часто в тому числі діяльність колишніх еміграційних урядів, які репатріюють свої архіви, меморіали тощо¹.

Поняття реституції було сформульовано римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільного права щодо відновлення стану речей, що існував до певних дій. Сам термін «реституція» асоціюється з латинським терміном «*restitutio in integrum*», що означає відновлення первісного стану, надзвичайний засіб, за допомогою якого деякі наслідки цивільного права усуваються, ніби вони взагалі не настали. Ця норма римського права та відповідний термін також близькі за значенням до терміна «*restituere*» — відновити, відшкодувати, повернути, видати. Згідно з авторитетним Оксфордським словником англійської мови, з XIV-XVI ст. це поняття фіксується як дія, що розуміється в контексті, власне, норм римського права в сучасній Британії. Згодом активно розширювався діапазон його вживання, а також лексичне оформлення, яке з часом набуло сучасної

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 89.

форми – «реституція»¹. У процесі розвитку суспільних відносин реституція як норма цивільного права стала невід’ємною і важливою частиною не лише англосаксонської правової системи, а й західних правових систем загалом.

Розуміння сутності та значення реституції як норми приватного права є важливим з огляду на те, що саме через практику її застосування в цивільному праві вона трансформувалася в норму міжнародного права та набула нового розуміння. Одне з перших визначень поняття «реституція» було сформульовано Ю.В. Шемшученко та В. Акуленко у вступній статті до збірника документів з міжнародного права про охорону культурних цінностей. «Реституція, — зазначають вони, — у загальних рисах означає відновлення стану речей, що існував на момент вчинення діяння, що спричинило шкоду, тобто повернення чи відновлення матеріальних цінностей у натурі.»². Під поняттям реституції стосовно цивільного права розуміють відновлення стану речей, що існував до вчинення правочину, недійсного за законом або визнаного таким у судовому порядку. У міжнародному праві реституція трактується як вид матеріально-правової відповідальності держави, яка вчинила акт агресії чи інший міжнародно-незаконний акт. Реституція в даному випадку - це обов'язок держави усунути або зменшити матеріальний збиток, заподіяний іншій державі, відновити попередній стан. Прикладом такої реституції є повернення майна, незаконно захопленого та вивезеного з території противника державою, яка бере участь у бойових діях.

Реституція культурних цінностей стала самостійним інститутом міжнародного права на початку ХХ ст.³ Про це свідчить низка міжнародних

¹ Restitution // Oxford English Dictionary Online. [Електронний ресурс]. URL: https://dictionary.oed.com/entry/50204431?query_type=word&quertwird=restitution

² Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. Київ: Юрінком Інтер, 1997. С. 24.

³ Фриго Манлио. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Международный журнал Красного Креста. 2004. С. 68.

договорів та конвенцій¹, які, хоча й не містили прямих норм про реституцію, проте регулювали відносини, пов'язані з охороною культурних цінностей та їх поверненням у разі незаконного привласнення. При цьому сам термін «реституція» в тогочасних міжнародно-правових документах практично не вживався.

Питання реституції культурних цінностей особливо гостро постало під час Другої світової війни та в повоєнний період. Це було пов'язано з тим, що нацистська Німеччина та її союзники здійснювали організований вивіз культурних об'єктів з окупованих територій, ігноруючи чинне міжнародне право. Необхідність створення законодавчої бази та механізмів виявлення та повернення награваного майна, у тому числі культурних цінностей, викликала необхідність вирішення питань їх реституції на міжнародному рівні. У рішеннях міжнародних конференцій², для врегулювання повоєнної системи та в системі післявоєнних мирних договорів у документах, створених державами-переможницями в повоєнні роки спільних органів управління в окупованій Німеччині, термін «реституція» фігурує як один з основних. А процес реституції культурних цінностей остаточно виокремився як такий, що має особливий, специфічний контекст. Саме з цього часу терміни «реституція» та «реституція культурних цінностей» міцно увійшли в систему міжнародно-правової термінології щодо повернення незаконно вилученого майна, у тому числі культурних цінностей. Фактично, втрата культурних цінностей під час Другої світової війни та післявоєнна реституція культурних цінностей привели до розробки та підписання Гаазької конвенції

¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>; Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. 239 p.

² Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha>.

ЮНЕСКО про захист культурних цінностей у разі збройного конфлікту 1954 р¹.

Термін «реституція незаконно вивезених культурних цінностей їх законному власнику» зустрічається також у Конвенції ЮНЕСКО «Про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності» 1970 р. Зокрема, ст. Стаття 13 Конвенції передбачає необхідність «якнайшвидшої реституції законним власникам незаконно вивезених культурних цінностей» (параграф b), щоб дозволити повернення втрачених або вкрадених культурних цінностей від її імені або від її імені (пункт c), визнати право кожної держави оголошувати певні культурні цінності невідчужуваними та недоступними, а також сприяти легким процедурам повернення у разі їх вивезення (п. d)². Інша стаття передбачає можливість для держав укладати спеціальні угоди або використовувати раніше підписані угоди про «реституцію культурних цінностей, вивезених з будь-якої причини з території, звідки вони походять». (ст. 15)³. Також зверніть увагу на той факт, що у російськомовному та українському варіантах перекладів конвенції термін «реституція» у цих випадках замінено на термін «повернення»⁴.

У сучасній правовій системі України термін «реституція» не вживається, він не фігурує в жодному з чинних нормативно-правових актів, у тому числі щодо охорони та збереження культурних цінностей. Вважаємо, що одним із найбільших недоліків вітчизняного законодавства є відсутність закріплення поняття «реституція» (яке, однак, широко використовується у науковій сфері). Натомість у всіх випадках використовується універсальне поняття «повернення». Одночасне використання його для визначення дій щодо повернення культурних цінностей у країну походження внаслідок акту

¹ Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha>

² Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.

³ Там саме.

⁴ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 96.

доброї волі, а також для характеристики юридичної відповідальності за незаконне відчуження та незаконне вивезення може викликати непорозуміння та плутанину, оскільки цей термін використовується в обох випадках. значення. Тому вважається необхідним внести зміни до низки нормативно-правових актів України, законодавчо закріпивши поняття «реституція культурних цінностей».

Процеси, пов'язані з поверненням і реституцією культурних цінностей, мабуть, базуються на рушійних силах і причинах, які змушують людей (як окремих осіб), інституції та державу в цілому висувати такі вимоги та здійснювати певні дії, спрямовані на практичну реалізацію цих цінностей. вимоги до інших осіб, установ і держав.

Таким чином, слід зазначити, що сучасне розуміння процесів суспільного розвитку нерозривно пов'язане з усвідомленням особливої ролі культурних цінностей у загальноцивілізаційному прогресі людства. Вплив культурних цінностей на формування сучасної цивілізації був і є надзвичайно різноманітним і багатогранним, з широким спектром проявів. Тому очевидно, що спроби їх узагальнення та окреслення в рамках якихось обмежених схем завжди будуть виглядати певною мірою умовними та неповними. Тож коли йдеться про важливість культурних цінностей для сучасної цивілізації з точки зору обґрунтування необхідності їх охорони та збереження, зазвичай є кілька основних моментів. Як зазначалося вище, узагальнюючи існуючі варіанти закріплення цінності культурних цінностей у міжнародно-правових документах та українському праві, констатуємо, що вони відображають розуміння культурних цінностей як об'єктів історичного, мистецького, наукового та іншого культурного значення. Водночас таке розуміння ґрунтується на універсальному критерії усвідомлення своєї соціальної значущості як з точки зору глобального контексту, так і з точки зору конкретної спільноти чи країни.

Соціальні явища і процеси, а також діяльність кожної людини знаходяться не в абстрактному часі і просторі, а мають чіткі хронологічні

межі, відбувалися і відбуваються на певній території - в країні, області, районі, області, місті тощо. Відповідно, об'єкти матеріальної та духовної культури суспільства також створюються й існують у певний час, у певній формі й у певному місці. Специфіка географічних умов, економічного та соціального розвитку, історичного середовища, своєрідності культури, традицій, ідеології, соціальної психології, нарешті – індивідуальність конкретних виробників – далеко не повний перелік факторів, які активно впливають на створення культурних цінностей. і відображаються в них. Отже, пізнавальна цінність культурних об'єктів визначається тим, що вони не лише вбирають основні риси та тенденції історичних епох і періодів, а й уособлюють різноманіття історичних процесів у місцевих регіонах, на які вплинуло багато різних факторів та обставин. . Отже, культурні цінності є своєрідним документом історії. Більше того, за своїм змістом вони близькі до історичного факту. Саме їх існування відображає подію або зв'язок подій, що відбулися в результаті різноманітної соціальної діяльності людей. Сукупність предметів матеріальної та духовної культури створює можливість їх теоретичного узагальнення, висновків про загальний хід розвитку культурно-історичного процесу.

Культурні цінності водночас є тим репрезентативним феноменом, який здатний поглибити обізнаність широкої громадськості про особливості культури окремих спільнот. Вони є важливим інструментом формування міжнаціональної та міжкультурної толерантності¹.

Повернення культурних цінностей країнам походження сьогодні є важливою частиною міжнародного культурного співробітництва, активно впливає на відносини між країнами, забезпечує практичну реалізацію зобов'язань і прав кожної держави щодо охорони та збереження національного культурного надбання в разі їх незаконного відчуження. і експортується. їхні території.

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 117.

Таким чином, на закінчення можна сказати, що основою і відправною точкою, яка дозволила стверджувати і розвивати це, безперечно, історичне явище, яке вже характерне для сучасного розвитку світової цивілізації, є розвиток і прийняття міжнародно-правові акти. комплекси сформуvalи не лише ключові принципи, принципи та механізми такої співпраці, а й відобразили в них моральну сторону питання, пов'язану з поняттями справедливості, прав людини, духовних основ етнічних і соціальних груп, націй і держав. Ці нормативно-правові акти визначають основи міжнародного співробітництва у сфері культури, пов'язані з долею культурних цінностей, а також окреслюють дії, які вважаються неприйнятними, незаконними та підлягають не лише моральному осуду, а й кримінальному переслідуванню, а також їх наслідки. бути подоланим. Одним із основних напрямків такого міжнародно-правового врегулювання є боротьба з незаконним відчуженням, вивезенням та торгівлею культурними цінностями

2.2. Проблема реституції повернених пам'яток

Переміщення та втрата культурних цінностей із сучасної території України було явищем, притаманним різним історичним епохам і періодам. Факти, зафіксовані в письмових джерелах, свідчать про широкий спектр обставин, за яких вони були вивезені або навіть фізично знищені.

Українська історія зберегла багато прикладів того, як у давні часи в результаті нескінченних воєн і битв було звичайним звичаєм грабувати та вивозити видатні реліквії. Так, одна з найбільших у світі православних святинь Вишгородської ікони Божої Матері була вивезена з околиць Києва і потрапила на сучасну територію Росії в XII столітті. Ікона була привезена до Києва в 1129 або 1130 роках за правління київського князя Мстислава Великого і встановлена в монастирській церкві Вишгорода, де була заміська резиденція Великого князя. У 1155 році син Юрія Долгорукого, володимир-суздальський князь Андрій Боголюбський під час нападу на Київ зруйнував

частину Вишгорода і, пограбувавши його, викрав ікону і відвіз спочатку до своєї резиденції в село Боголюбове, а пізніше. до Володимира Клязьми, де він став головною святинєю новозбудованого Успенського собору. Пізніше ікона Вишгородської Божої Матері була перевезена до Москви під ім'ям Володимирської ікони Божої Матері і знаходиться там досі.¹

Події Першої світової війни, окрім значних людських втрат, руйнувань і пошкоджень різного роду будівель та майна, призвели також до значної втрати культурних цінностей. Українські землі входили до складу ворогуючих сторін. Кожен із них виніс зі своїх домівок пам'ятки історії та культури. Це відбувалося різними способами: від організованих евакуацій у глибокий тил із прифронтових районів до санкціонованого чи спонтанного пограбування ворожої території з порушенням чинних міжнародних угод і конвенцій (1899, 1907), ратифікованих ними. Такі дії вчинили Австро-Угорщина, Німеччина та Росія, які на той час були учасниками Гаазької конвенції 1907 року.

Револьюційні події 1917 р. відкрили Україні шлях до власної державності, уособлюваної Українською революцією 1917-1921 рр., створенням Української Центральної Ради та проголошенням нею Української Народної Республіки. Проте військова інтервенція більшовицької Росії проти Української Народної Республіки поклала початок кровопролитній російсько-українській війні та іноземній окупації України. У загальній атмосфері хаосу та калейдоскопічної зміни влади культурна спадщина України зазнала нових втрат. У цей час значна кількість культурних цінностей була вивезена за межі України. Їх господарі вивезли за кордон подалі від кривавих подій. Спритних ділків вивозили, щоб купувати цінне майно, награване бандами та селянами в покинутих поміщицьких маєтках. За свідченнями сучасників, у той час «чорні» ринки були переповнені цінними скульптурами, картинами, старовинною зброєю, виробами із золота та срібла, рукописами та стародруками, архівними

¹ Вишгородська ікона Богоматері // Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. С. 517.

документами. Окупаційні війська, які грабували музеї та приватні колекції, вивозили культурні цінності. Згодом пам'ятки культури були вилучені урядами, які були змушені евакуюватися внаслідок неодноразових змін у їхньому становищі в Україні.

Особливо великої шкоди культурній спадщині України було завдано під час більшовицької окупації її території.

Україною прокотився нищівний смерч на чолі з московськими більшовицькими військами під командою В. Антонова-Овсієнка та М. Муравйова, які в грудні 1917 — січні 1918 р. розпочали наступ на Київ з північного сходу. Кривавий терор і мародерство супроводжували їх шлях чи не в кожному українському місті. Особливо постраждали культурні цінності Києва, де було знищено та пошкоджено багато пам'яток архітектури, знищені та розграбовані музейні та архівні колекції та приватні колекції. Під час січневого штурму Києва у 1918 р. більшовицькими військами під командуванням Муравйова були обстріляні найвизначніші пам'ятки архітектури міста, зокрема Софійський та Михайлівський собори, Успенський собор, дзвіниця та ряд інших пам'яток Києва. -Печерська лавра, Військово-Микільська, Андріївсько-Іллінська церкви, Володимирський собор, будівля Київського університету, Педагогічний музей (де засідала Українська Центральна Рада) тощо.

Відзначаючи катастрофічні наслідки засилля більшовицьких військ в Україні, у листі до міністра УНР В. Прокоповича відомий історик, археолог, мистецтвознавець М. Біляшівський у березні 1918 р. писав: «За більшовизму сотні садибних бібліотек , художні галереї, колекції старожитностей». До цього питання довелося повернутися в серпні 1919 року, коли Міністерство освіти і мистецтв УНР через пресу звернулося до всього населення України з проханням докласти всіх зусиль для збереження культурної спадщини і гнівно засудило злочинні дії проти культурної спадщини України. . «Більшовики, — говорив він, — під гаслами боротьби з буржуазією фактично грабують і знищують ці надзвичайно необхідні для розвитку

української науки й мистецтва національні скарби надзвичайної наукової цінності». Більшовики добре усвідомлюють, що такою руїною вони остаточно крадуть не лише матеріальне благо народу, а й духовне, знищуючи всі ознаки й показники минулої української культури й науки.»¹.

Значної шкоди культурній спадщині України завдала Добровольча армія генерала Денікіна. Так, після взяття Києва в серпні 1919 р. організувала «Комісію з продажу військової здобичі». Зокрема, весь музейний фонд був оголошений «військовою здобиччю». Раніше націоналізовані більшовиками, культурні цінності були продані колишнім власникам за 30% ринкової вартості².

Поразка українських визвольних змагань 1917-1921 рр. призвела до вимушеного виїзду уряду та державних установ УНР у 1920 р. Спочатку за погодженням з польським урядом вони розташовувалися переважно в Польщі в м. Тарнов. . Частини Армії УНР, які також рушили до Польщі під тиском більшовицьких військ, були інтерновані та поміщені в спеціальні табори. Разом з ними з України були вивезені відповідні державні архіви, документи та матеріали військових частин. Зокрема, архіви Ради Народних Міністрів УНР, Канцелярії Директорії УНР, Міністерства фінансів УНР, Міністерства народного здоров'я та опіки УНР, Міністерства закордонних справ УНР. УНР та посольства та дипломатичні місії та місії та місії УНР та України Австро-Угорщини, Чехословаччини, Скандинавії та Угорщини, Військового міністерства УНР, Головного управління Генерального штабу УНР, Української військово-санітарної місії с. Українські військовополонені в Німеччині, Штаб 6-ї стрілецької дивізії Армії УНР та інших УНР³. Крім того, емігрувала значна кількість українських політичних, державних і військових діячів, видатних представників української культури і науки, які

¹ Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ-Полтава, 1994. С. 207.

² Кот С. І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 13.

³ Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 107.

відкинули більшовицький режим і були змушені покинути Україну. Вони взяли з собою власні особисті архіви, наукові та творчі матеріали.

Серед діячів, які покинули тоді Україну, був М. Грушевський. В. Винниченко, С. Петлюра, П. Скоропадський, І. Огієнко, М. Шаповал, С. Шелухін, Я. Огороднік, М. Залізняк, А. Жук, Д. Донцов, П. Холодний. О. Олесь, О. Кошиць, С. Сірополко, Я. Пеленський, А. Животко та тисячі інших. Навіть у важких умовах протистояння більшовицькій Росії сотник Армії УНР, відомий етнограф і поет М. Обідний ініціював розгляд про необхідність вивезення за кордон для збереження архівів українського визвольного руху. . Пізніше, на еміграції, уряд УНР у 1921 р. заснував Музей-архів визволення України, який розпочав свою роботу в Тарнові (Польща), а згодом був переведений до Праги)¹. Але багато документів і матеріалів Української революції 1917-1921 років та приватні архіви були розкидані по музеях та архівах світу.

Звичайно, цими прикладами не вичерпується драматичний перелік рухів українських культурних цінностей, втрачених під час Першої світової війни, подій російської революції 1917 р. та Української визвольної війни 1917-1921 рр., яка супроводжувалася захопленням України іноземними військами. Особливо тяжкі наслідки для культурної спадщини України мала агресія більшовицької Росії проти Української Народної Республіки та затяжна російсько-українська війна. При цьому значна кількість унікальних пам'яток культури була знищена або розграбована та вивезена за межі України. Ці дії були як спонтанними, так і містили всі ознаки організованого вилучення та подальшого привласнення культурних цінностей. Додатковим чинником втрати культурних цінностей стала вимушена еміграція уряду УНР та великої кількості політичних, військових, наукових і культурних діячів, які вивезли з собою архівні документи, антикваріат та мистецтво, матеріали власних наукових і творчих дій. працювати.

¹ Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ : Інститут історії України НАН України, 2018. С. 110.

Так, під час Першої світової війни 1914-1918 рр. та під час Української революції 1917-1921 рр. під час бойових дій на території України армії Російської імперії та через її окупацію військами Австро-Угорщини, Німеччини, Польща, більшовицька Росія Культурна спадщина Україна зазнала значних втрат через масове руйнування та пограбування військами ворогуючих сторін. Зокрема, втрачено та незаконно вивезено з території України значні культурні цінності – музейні предмети, архівні документи, книги та інші культурні об'єкти, що мають історичне, наукове, мистецьке та інше культурне значення. Такі дії були явним порушенням міжнародного права, яке на той час уже встановлювало визнані сторонами правила сухопутної війни та забороняло злочинні дії проти культурних об'єктів.

З перших днів падіння російського самодержавства, суспільного почуття несправедливості та масштабів втрати українських культурних цінностей, які століттями вивозилися до Росії, одразу ж зародилася ідея повернення втрачених національних святинь, музеїв, архівів та бібліотек. національний і став невід'ємною частиною революційної концепції. -1921 загалом. З самого початку національно орієнтовані діячі науки і культури змогли надати практичній реалізації цієї ідеї організований, системний і науково обґрунтований характер. Вони чітко розуміли, що і як робити, зробили перші реальні кроки на цьому історичному шляху. На жаль, початок більшовицької збройної агресії проти Української Народної Республіки та подальші події, які вона називала, не дозволили цій роботі досягти логічного завершення. Але ідея повернення національно-культурних цінностей та досвід її реалізації, вперше запроваджені за часів Центральної Ради та УНР, залишалися у свідомості українського суспільства на всі наступні десятиліття української історії.

В умовах Української Держави тривала робота з повернення українських культурних цінностей з Росії. Ця робота відбулася під час мирних переговорів між Україною та РРФСР і була офіційно оформлена через роботу Культурної комісії Української мирової делегації. Її зусиллями

розроблено загальні статті проекту основного мирного договору, що передбачало закріплення відповідних положень, та підготовлено матеріали для додаткового мирного договору – переліки специфічних культурних цінностей, на які претендує Україна та домагаються їх повернення. Своєю діяльністю комісія прагнула утвердити самобутність і глибоке історичне коріння українського народу та української культури, відновити історичну справедливість у здобутті культурної спадщини, яку протягом століть вивозив з України російський цар, і розграбував російський. Більшовики після приходу до влади. Створені нею списки культурних цінностей із зазначенням джерел інформації, їх місцезнаходження, а потім інвентарних номерів досі залишаються цінним джерелом для долі багатьох антикварних та мистецьких речей, які були вивезені з України в різні часи та за різних обставин.

Масові кампанії з вилучення та збуту культурних цінностей за кордон, організовані партійним і радянським керівництвом СРСР у 20 – 30-х роках ХХ ст. стало одним із головних чинників втрати національно-культурної спадщини українським народом та призвело до їх масштабного та цілеспрямованого вивезення з України до Росії.¹

Аморальність і протиправність таких дій з огляду на основні загальнолюдські моральні цінності не викликає сумнівів. Дії як самого режиму, так і культурної спадщини підлеглих йому народів, а також тих на Заході, які були їхніми ідеологічними натхненниками та збирачами примусово конфіскованих і проданих культурних цінностей, вимагають недвозначного засудження світової спільноти, незважаючи на трагічність події.

У стилі найгірших традицій Російської імперії протягом 20-30-х років ХХ ст. тривала цілеспрямована концентрація історико-культурних цінностей у так званих «всесоюзних» установах. Ініційована керівними органами

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (ХХ – поч. ХХІ ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 589.

Москви та закріплена у відповідних наказах українських міністерств, які просто дублювали розпорядження, надіслані згори, передача колосальних шарів пам'ятників до музеїв, архівів, бібліотек Москви та Ленінграда коштувала Україні величезної кількості унікальних раритети.

Яскравим прикладом втрати культурних цінностей України в цей період є доля Чорноморського центрального військово-морського архіву, вивезеного до Ленінграда (нині Санкт-Петербург.)¹.

Зокрема, за словами Л. Левченка, витoki архіву сягають 1785-1794 рр., коли з метою посилення військової присутності Російської імперії на Чорному морі у 1785 р. було створено Чорноморську адміралтейську колегію². А в його документах про штатний розпис за 1794 р. вперше згадується посада архівіста. Згодом архів формувався більше ста років після 1918 року і накопичив велику кількість важливих документів не лише з розвитку Чорноморського флоту, а й з історії міст і сіл Півдня України. Архів знаходився в Миколаєві³. Фактично відразу після створення УРСР у грудні 1922 року Центральне архівне управління РРФСР (Центральний архів) наступного року ініціювало створення Центрального архівного управління УРСР. Тоді ж було завершено вивезення до Петрограда (сучасний Санкт-Петербург) тимчасового архіву Севастополя та надіслано пропозицію до Миколаєва вивезти фонди Чорноморського центрального військово-морського архіву та передати їх до Головного морського архіву. Архів у Петрограді⁴. Тоді ця пропозиція була залишена без розгляду. Але вже 18 лютого 1924 року за рішенням Генерального архіву УРСР розпочалося вилучення та вивезення документів Чорноморського центрального військово-морського архіву. Серед перших втрат було 459 пачок документів Миколаївської Чорноморської колегії за 1782-1806 рр., Миколаївської портової контори та портової дирекції, канцелярії головнокомандувача

¹ Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К., 1996. С. 60.

² Там саме. С. 61.

³ Там саме.

⁴ Там саме. С. 62.

Чорноморським флотом і портами, інтендантського управління, Артилерійська експедиція, аудиторія штабу Чорноморського флоту 90-х рр. XVIII ст. - кінець 40-х років XIX ст.¹

Нова хвиля вивезення архівних документів припадає на 1925 р., коли рішенням всесоюдної влади розпочато централізоване виявлення та вивезення військових архівів колишньої Російської імперії та частин Червоної Армії, що перебували в губернському архіві с. СРСР. У той же час Чорноморський центральний морський архів був включений до переліку «особливо важливих» для їх передачі до РРФСР. 7 серпня 1925 р. з Миколаєва до Ленінграда було відправлено 4 вагони з документами першої та другої половини XVIII ст., XIX початку XX ст.²

Українські архівісти намагалися протистояти діям всесоюзних відомств і намагалися довести владі України та СРСР необхідність залишити документи Чорноморського центрального військово-морського архіву в Миколаєві. Проте посилювався тиск Центрального архіву УРСР. У 1934 р. було затверджено перелік архівних матеріалів, пов'язаних з військовими архівами, в якому, серед іншого, йшлося про передачу до Ленінграда військово-морських архівів XVII ст. в результаті в результаті вже 1 червня 1934 р. до Ленінграда було відправлено 11 залізничних вагонів з матеріалами Чорноморського центрального військово-морського архіву. Це був величезний масив документів об'ємом 200 архівних фондів і близько 400 тисяч справ, у тодішньому лінійному архівному вимірі 1889,35 м³. Сьогодні колишній архів майже повністю знаходиться в Центральному державному архіві ВМФ Росії в Санкт-Петербурзі. Залишки документів (фактично в розсіпі) 5 червня були передані до Миколаївського обласного державного архіву. До цього відбулося масове знищення ліквідаційною комісією

¹ Левченко Л. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794-1934). Дослідження. Документи. Склад фондів: реконструкція. Миколаїв : «Ліон», 2018. С. 197-198.

² Там саме. С. 197.

³ Там саме. С. 198.

стародруків і документів, не вивезених до Росії з фондів Чорноморського центрального морського архіву¹.

Всесоюзні виставки стали одним із характерних факторів втрати українських культурних цінностей і джерелом поповнення музеїв, архівів і бібліотек Росії. Згідно з документами, російські інституції часто зловживали своїм загальносоюзним або столичним статусом, використовували адміністративні важелі та відкритий тиск на українські установи з метою отримання необхідних предметів чи творів мистецтва замість переговорів і добровільної домовленості зі сторонами.

Встановлення в Україні більшовицького режиму з центром у Москві призвело до колосальної втрати українських культурних цінностей. Реліквії, що пережили Першу світову війну та дні визвольної боротьби українського народу проти більшовицької агресії, протягом 20-30-х років XX ст. у великих розмірах були знищені та вивезені з території України. Багато з них було втрачено в результаті масових акцій з конфіскації церковного майна та музейних фондів для продажу за кордон. Вилучені предмети антикваріату та мистецтва перевозили до Москви та Ленінграда, де їх перерозповсюджували, тисячі з них відправлялися до російських музеїв.² У традиціях колишньої Російської імперії вивезення культурних цінностей з України було розпочато на підставі адміністративних рішень загальносоюзних органів про централізацію та «концентрацію» найважливіших пам'яток Москви та Ленінграда.³ Особливо в цей період постраждали українські архіви, з яких було вилучено надзвичайно велику кількість цінних фондів і документів.

На цьому тлі провідні російські музеї всесоюзного значення дозволили собі відкрито привласнити експонати українських музеїв та архівів, які надавалися їм у тимчасове користування під час виставок. Водночас нерідкі випадки, коли таке надання музейних предметів чи архівних документів до Москви та Ленінграда відбувалося із застосуванням прямого

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 285.

² Там саме.

³ Там саме.

адміністративного тиску та погроз репресій¹. Слід також зазначити, що обставини вилучення та вивезення культурних цінностей з України до Росії свідчать про те, що такі дії супроводжувалися порушеннями чинного законодавства та нормативно-правових актів щодо охорони пам'яток історії та культури, зокрема музеїв, архівів та бібліотек. Наявні документи та матеріали дозволяють порушити питання про повернення Україні низки пам'яток, втрата яких сталася внаслідок привласнення та незаконного вивезення².

Наприкінці 1920-х – на початку 1930-х років зусиллями українських вчених і діячів культури вдалося забезпечити спадковість ідеї повернення історико-культурних цінностей, які по праву належали українському народу. Ця ідея стала невід'ємною частиною т. зв. «українське відродження», яке, незважаючи на всі труднощі та перешкоди в умовах, створених російськими більшовиками авторитарного режиму, проклало шлях, а наслідком цього було піднесення української науки і культури. Воно захопило громадську думку, стало офіційною позицією українського уряду, який об'єднав, нехай надзвичайно тонкий (може, єдиний), але все-таки справжній ланцюг усіх етапів сучасної української державності – від Генерального секретаріату Центральної Ради та укр. Народної Республіки, Української Держави П. Скоропадського, Директорії УНР до Ради Народних Комісарів, ВУЦВК УРСР. Завдяки наполегливим зусиллям ентузіастів цю ідею почали втілювати, збагачуючи надбання України видатними історико-культурними надбаннями. Важливим досягненням стало офіційне визнання державою, науковими та культурними установами СРСР і РРФСР прав українського народу на повернення своїх історичних реліквій і культурних скарбів, про що свідчить передача видатних історико-культурних цінностей. в українські музеї, архіви та бібліотеки.

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 286.

² Там саме. С. 287.

Найвище досягнення України у поверненні культурних цінностей у другій половині 1920-х – на поч. У 1930-х рр. була створена і діяла Паритетна комісія ЦВК СРСР з обміну науковими і культурними цінностями між СРСР і СРСР. У його рамках українська сторона завдяки науковцям та музейним діячам розробила загальні принципи, на яких ґрунтувалися українські вимоги, та підготувала реєстр культурних цінностей, на які претендує Україна. За результатами двох засідань Паритетної комісії, що відбулися в 1930 р. у Москві та Ленінграді, було прийнято позитивні рішення щодо значної кількості українських вимог. За даними досліджень архівних документів, численних козацьких коштовностей та інших реліквій, пам'яток, пов'язаних із життям і творчістю українського Кобзаря Т. Шевченка, значної кількості археологічних знахідок Київської Русі та розкопок скіфських курганів на території України, багатьох творів мистецтва. пов'язані з Україною та українською історією. Вивчення джерел показує, що досягнуті домовленості виконані не повністю. А багато пам'ятників зі Збройової палати, Історичного музею, Третьяковської галереї, Державного Ермітажу не передані Україні, фактично, залишилися непоміченими фонди інших музеїв Москви та Ленінграда, які фігурували в рішеннях комісії. Однак, на нашу думку, важливим є те, що рішення Паритетної комісії в основному виконано і вони досі зберігають дуже важливе юридичне значення. Тому необхідно глибше зрозуміти долю цінностей, переданих Україні. Проте досвід, набутий Україною у вирішенні питання повернення національних реліквій та пам'яток культури, є неоціненним, і сьогодні він заслуговує на найбільшу увагу.

Напередодні Другої світової війни 1939-1945 років і німецько-радянської війни 1941-1945 років в СРСР існували значні культурні цінності світового рівня як у кількісному, так і в якісному відношенні. Їхня доля у разі збройного конфлікту чи бойових дій залишалася невизначеною та непередбачуваною. З одного боку, на це вплинув загальний масштаб завдань щодо їх збереження, а з іншого — це питання стало заручником ідейно-

політичних концепцій, які радянська влада втілювала в усіх сферах життя, у тому числі й у культурі.

Напередодні відступу Червоної Армії в 1941 році багато бібліотек знищували так звані «секретні фонди» («спецсховища»), у яких зберігалася література, зокрема рідкісна, вилучена з політичних чи ідеологічних причин. Про масштаби цієї акції може свідчити той факт, що лише у дворі Центральної бібліотеки АН УРСР було скинуто і спалено близько 100 тис. томів із секретного фонду, щоб вони не потрапили до рук в. німецькі військові. Німецькі документи також фіксують знищення радянською адміністрацією частини фондів бібліотеки Київського педагогічного інституту¹. У Миколаєві згоріли фонди бібліотечного «спецсховищу» разом з архівами, згоріло все, в тому числі звод законів Російської імперії.

Таким чином, з початком німецько-радянської війни 1941-1945 рр. нагальним завданням, яке стояло перед радянською владою в Україні в цей період, була евакуація в тиллові райони найцінніших фондів музеїв, архівів та окремих бібліотек. Часткове його вирішення зберегло тисячі унікальних пам'яток мистецтва та старовини, архівних та бібліотечних зібрань. Однак складна військова обстановка, напруженість загальних планів евакуації, недооцінка важливості збереження історико-культурних цінностей, яка мала місце багатьма відповідальними партійними та радянськими чиновниками, негативно вплинули на ефективність роботи. Більшість культурних цінностей залишилися на тимчасово окупованій території. Вивіз культурних цінностей у східні райони СРСР супроводжувався масштабним знищенням великої кількості архівних і бібліотечних фондів, організованим радянською адміністрацією, щоб вони не потрапили до рук ворога.²

Безсумнівно, переміщення великої кількості музейних предметів, архівних документів і книг углиб країни було складним завданням саме по собі. До об'єктивних обставин, що ускладнювали її, належали раптовість

¹ Там саме.

² Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К., 1996. С. 44.

нападу, швидка зміна військових обставин, масовані бомбардування населених пунктів і комунікацій ворожою авіацією. Ситуацію погіршували загальний масштаб, напруженість, надзвичайно стислі терміни виконання генеральних планів радянської евакуації населення, підприємств, установ. У загальній оцінці вжитих заходів щодо евакуації населення та майна слід також враховувати той факт, що протягом 1920-1930-х рр. XX ст. в СРСР на основі ідеологічних доктрин більшовицької партії велася цілеспрямована боротьба з культурною спадщиною, яка досягла апогею в передвоєнне десятиліття. Особливої гостроти він набув в УРСР, де проходив під гаслом боротьби з «українським буржуазним націоналізмом», носіями якого проголошувалися цілі пласти об'єктів національного культурного надбання українського народу¹. Безперечно, ідеологічні фактори не могли не вплинути як на загальний масштаб, так і на зміст радянських заходів з евакуації культурних цінностей в СРСР, оскільки вони значною мірою (а в багатьох випадках і вирішальною) визначали ставлення до цього питання чиновників та установ. їх вивезення в тил СРСР.

Колосальні втрати культурних цінностей на території України під час Другої світової війни були насамперед зумовлені цілеспрямованою політикою нацистської Німеччини та її союзників на окупованій території України, спрямованої на виявлення, конфіскацію та вивезення найцінніших коштів музеїв, бібліотеки та архіви. З цією метою були створені спеціальні нацистські структури, які діяли при Вермахті, Міністерстві закордонних справ, Міністерстві окупованих східних регіонів, частина з яких була пов'язана з СС, які проводили організовану і чітко регламентовану діяльність у цьому напрямку². Це призвело до особливо масштабної втрати Україною значних історико-культурних цінностей під час бойових дій та на окупованій ворогом території.

¹ Там саме.

² Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. Київ : Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. С. 133.

Вивчення документів про втрату культурних цінностей на окупованій території України свідчить про велику кількість випадків примусового вилучення культурних цінностей, яке здійснювалося німецькими та іншими військово-адміністративними чинниками з закладів культури поза компетенцією спеціальних структур, офіційно уповноважений керівництвом Рейху.¹ Ці арешти виглядали як позики культурних об'єктів з музеїв чи бібліотек, інших установ, які нібито вилучалися для тимчасового користування для оздоблення офісів у комендатурах і штабах, місць проживання німецьких, румунських, угорських військових, готелів, ресторанів тощо.² Іноді квитанції писали навіть із зобов'язанням повернути речі. Проте насправді факти повернення «тимчасово» вилучених культурних цінностей можуть вказувати лише кілька одиниць. У переважній більшості випадків отримані таким чином пам'ятники безслідно зникали. Іноді офіційно фіксувалася конфіскація культурних цінностей, які вручали вищому керівництву.

Окрім організованого вивезення культурних цінностей з окупованої території України спеціальними уповноваженими структурами німецьких та румунських військ, пограбування та знищення культурних цінностей внаслідок пограбування, стихійних дій військових та населення під час окупації України, роль у втраті української культурної спадщини мав такий фактор, як вивезення культурних цінностей з території України внаслідок еміграції науковців і діячів культури, українських церков.³

На території СРСР під час Другої світової війни 1939-1945 рр. та Німецько-радянської війни 1941-1945 рр. внаслідок дій ворогуючих сторін та нацистської окупації за офіційними радянськими даними було повністю або частково знищено та спалено 1710 міст і селищ, понад 70 тис. сіл. Повністю або частково зруйновано 6 мільйонів будинків і будівель. Пошкоджено або знищено 1670 церков, 237 церков, 532 синагоги та 327 інших культових

¹ Там саме. С. 134.

² Там саме.

³ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 515.

споруд. На окупованих територіях СРСР було розграбовано 427 музеїв¹. Значних втрат зазнали й архівні установи та бібліотеки. Зокрема, за офіційними даними Надзвичайної державної комісії по розслідуванню злочинів німецько-фашистських загарбників та їх соратників та шкоди, заподіяної ними громадянам, колгоспам, громадським організаціям і державним підприємствам СРСР, 100 млн. примірників кн. , періодичні видання, рукописи були втрачені. Однак на початку 2000-х років ряд російських вчених почали визначати загальну втрату бібліотечного фонду СРСР у розмірі близько 200 млн. томів.².

Україна повністю відчула руйнівні наслідки війни за знищення. Під час війни його територія стала ареною чи не найдраматичніших подій війни. По ньому двічі проходила лінія фронту – спочатку із заходу на схід, потім зі сходу на захід. Тому Україна зазнала кількох нищівних хвиль під час оборонних і наступальних дій ворогуючих сторін. На масштаб втрат вплинуло багато факторів. На всіх етапах війни це були масовані бомбардування населених пунктів і комунікацій авіацією, прицільний артилерійський вогонь по позиціях противника як за межами населених пунктів, так і безпосередньо в них, що призвело до масової втрати видатних пам'яток архітектури, історії, мистецтва та культурних цінностей. збережено. в музеях, бібліотеках та архівах. Всупереч міжнародним конвенціям, обидві сторони використовували пам'ятки культури під час бойових дій для військових об'єктів – спостережних пунктів, опорних пунктів, вогневих пунктів, що викликало у противника відплату. Знищення культурних цінностей досягло небувалих масштабів в історії людства. Більше того, найкращі надбання цивілізації були об'єктом цілеспрямованих і навмисних варварських дій з метою їх знищення чи пограбування. Додатковим фактором були накази радянського керівництва знищити та замінювати найкращі будівлі великих міст під час відступу Червоної Армії з метою

¹ Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). Москва : Экономика, 1985. С. 310-311.

² Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 516.

проведення диверсійних дій. Особливо вони торкнулися історичних центрів Києва та Харкова, які восени 1941 року були зруйновані вибухами мін, радіокерованих мін та пожежами.¹

Тактика «випаленої землі», спрямована на тотальне знищення населених пунктів та важливих об'єктів на території України, здійснена обома ворогуючими сторонами під час відступу під натиском ворога, мала катастрофічні наслідки для культурної спадщини України. Видатні культурні цінності залишилися беззахисними, а їх масова втрата досі залишається одним із непереборних трагічних наслідків війни. Тому в результаті бойових дій та під час нацистської окупації Україна зазнала найбільшої втрати культурної спадщини за свою довгу історію.

Аналізуючи втрати музеїв України в результаті Другої світової війни, слід зазначити, що дані актів про пошкодження, складені ними в перші повоєнні місяці та роки, були підготовлені в дуже короткий термін і, як правило, за відсутності інвентарних книг та картотеок, або викрадені нацистами, або були знищені. Тому для багатьох позицій збитків, зазначених у таких актах, наводилися дані орієнтовного та орієнтовного характеру. Причому основний акцент робився на грошовій оцінці понесених збитків, яку намагалися представити якомога вищою і критерії якої часто здаються незрозумілими. Зазначимо, що ці перші акти втрати музейних фондів згодом були використані музейними установами як основа для подання відповідних довідок та списків втрат для всеукраїнських та всесоюзних установ. Зокрема, відповідні матеріали про вивезені, пограбовані та знищені експонати надіслано у 1948 році з посиланням на акти, складені у 1943-1945 роках.² Очевидно, що подібні акти та довідки здебільшого не оновлювались і не враховували дані про музейні предмети, знайдені в схованках у музеях, повернуті від населення, знайдені на шляху Радянської армії в Україні та країнах Європи та повернуті пам'ятники. . а також культурні цінності,

¹ Федорук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. 1993. № 3. С. 21.

² Кот С. І. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга. Київ : Наукова думка, 2011. С. 250.

повернуті в Україну внаслідок загальної післявоєнної реституції від Німеччини та її союзників¹.

Тому поряд з пошуком нових документів про втрати музеїв у роки Другої світової війни, нагальною потребою встановлення їх остаточної безповоротної втрати є систематичне узгодження музейних колекцій на основі реконструкції довоєнних музейних колекцій та даних. У зв'язку з цим важливим є також встановлення фактів міжмузейних перевезень культурних цінностей за замовленнями всеукраїнських та всесоюзних установ у контексті перерозподілу вцілілих музейних фондів, які повертаються з евакуації чи Німеччини, а також як факти помилкових передачі таких музейних предметів. вони належали до війни.

Злочини нацистської Німеччини та її союзників проти прав власності на окупованих територіях, включаючи масове знищення та пограбування культурних цінностей, отримали широке міжнародне визнання та засудження. Дії нацистів та їхніх союзників вимагали принципової оцінки з боку міжнародного співтовариства та розробки особливої системи правових норм і механізмів, які могли б забезпечити подолання наслідків їхньої грабіжницької політики. Так само принципове значення мали пошук і повернення втрачених і переміщених предметів старовини та мистецтва, архівних і бібліотечних фондів їх законним власникам. Тому, спираючись на існуючі міжнародно-правові норми, що регулюють правила поведінки під час війни, країни антигітлерівської коаліції вже у війні та в перші повоєнні роки змогли виробити чіткі принципи подолання наслідків війни та відновлення справедливості². Ці принципи забезпечувала система міжнародно-правових рішень, що складалася з взаємодоповнюючих елементів, розроблених у різні роки, але які за своїм змістом та спрямованістю були тісно взаємопов'язані.

Під час Другої світової війни та перших повоєнних років країни антигітлерівської коаліції сформували міжнародно-правову базу для

¹ Там саме. С. 251.

² Кот С. І. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна у Другій світовій війні: погляд з XXI ст. Історичні нариси. Книга друга. Київ : Наукова думка, 2011. С. 259

подолання наслідків війни та реституції майна, пограбованого та знищеного ворожою окупацією, включаючи практичні механізми забезпечення його повернення чи заміни. Він був заснований на Гаазькій конвенції 1899 р. і XV Гаазькій конвенції 1907 р. про закони і звичаї сухопутної війни, Лондонській декларації від 5 січня 1943 р. проти позбавлення власності на окупованих або контрольованих ворогом територіях і міжнародних конференціях. антигітлерівської коаліції. (включаючи ті, що стосуються майбутнього Німеччини), рішення та офіційні документи Наглядової ради союзників для Німеччини, мирні договори, укладені між державами-переможницями та Німеччиною та її союзниками, положення Паризької угоди 1946 р.¹ Реституція культурних цінностей, переміщених або знищених окупантами під час війни, стала невід'ємною частиною цієї системи міжнародного права.

Протягом другої половини 1945-1948 рр. відбувся основний етап загальноєвропейського процесу реституції, в результаті якого значні культурні цінності, пограбовані на їхніх територіях, були повернуті в країни, що перебувають під нацистською окупацією. Особливу роль у цьому відіграла позиція уряду Сполучених Штатів Америки, який зобов'язався охороняти та зберігати культурні об'єкти, мистецтво та старожитності, архіви та бібліотеки, а також реституцію законним власникам культурних цінностей, переміщених із нацистська Німеччина. та його союзників. Велике значення для України мала американська політика реституції культурних цінностей - переважна більшість нацистських розграбувань мистецтва та старожитностей в Україні та виявлена після війни була знайдена в зоні американської окупації та передана СРСР для повернення. до України².

Протягом другої половини XX ст. Питання пошуку та повернення культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни та за інших обставин, багато десятиліть не розглядалося на загальнодержавному рівні СРСР та УРСР. Деякі дії щодо цього комплексу проблем були виключно

¹ Кот С. І. Термін «незаконно вивезені культурні цінності в контексті проблем повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК: Збірник наукових праць. Вип. 24. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 18.

² Там саме. С. 20.

спорадичними та ситуативними. Відкриття та повернення в Україну низки видатних музейних скарбів, втрачених під час Другої світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні працівників деяких українських музеїв та інших закладів культури. Однак у результаті змін у політичному житті СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років на всесоюзному та українському рівнях знову почало підніматися питання втрат СРСР у Другій світовій війні, що розглядалося в. радянське керівництво та ряд інших країн щодо реституції культурних цінностей, вивезених до СРСР у воєнні та повоєнні роки. Однак на хвилі загального національного піднесення, що відбулося в цей період, в Україні під впливом широкої громадськості висунули вимоги повернення українських культурних цінностей з Росії, вивезених до неї за часів Російської імперії. і СРСР. У цей період в Українській РСР почалося закріплення інституційних засад державної політики у сфері розшуку та повернення втрачених культурних цінностей, і першим кроком у цьому напрямі було створення Міністерства культури СРСР Республіканської комісії з розшуку та повернення втрачених культурних цінностей. Повернення історико-культурних цінностей її меж.

У період незалежності України досвід створеної при Міністерстві культури України Республіканської комісії з пошуку та повернення історико-культурних цінностей за межі України показав, що такі масштабні завдання важко вирішувати виключно на добровільній основі. Тому вже в 1992 році у комісії сформувалося тверде переконання в необхідності створення відповідного державного органу, яке поділяло і керівництво Міністерства культури України. Президенту України Л. Кравчуку надіслано офіційне звернення, підготовлене головою Республіканської комісії, членом-кореспондентом НАН України Ф. Шевченком та відповідальним секретарем С. Котом, у якому¹. Ця пропозиція детально обговорювалася у Службі Президента України з міжнародних питань, яку очолював відомий

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 164.

український дипломат, згодом заступник міністра закордонних справ України А. Бутейко.

Сама по собі ідея організаційної підтримки пошуку та повернення втрачених культурних цінностей не викликала заперечень. Дискусія, в якій комісію представляв її відповідальний секретар С. Кот, точилася навколо рівня відповідного державного органу, якому буде доручено цю важливу справу. Зокрема, його учасники спочатку намагалися з'ясувати, чи достатньо буде утворити окремий департамент у складі Міністерства культури України. Проте за результатами обговорення масштабу завдань і труднощів, що стоять перед Україною у цій сфері, досягнуто спільної згоди щодо необхідності створення окремого державного органу для забезпечення реалізації державної політики у цій сфері. Невдовзі таку позицію було подано на розгляд Правління Державної Думи України (Державна Дума України була створена в лютому 1992 року як окремий державний орган для розробки основних напрямів і принципів діяльності виконавчої влади незалежної Української держави), очолив академік НАН України М. Жулинський. Окреме позачергове засідання колегії було присвячене пошуку та поверненню в Україну культурних цінностей. Головним доповідачем був Міністр культури України Л.Хоролець, який наголосив на необхідності створення Державної комісії з пошуку та повернення в Україну історико-культурних цінностей, охарактеризував завдання, які має виконувати ця структура. «Велика державна справа має вирішуватися на державному рівні», – йдеться у повідомленні.¹ За підсумками обговорення комплексу існуючих проблем, Колегія Державної думи України одноголосно підтримала внесені пропозиції. Це був важливий крок на шляху до подальшої реалізації цього важливого завдання на найвищих щаблях української влади².

28 грудня 1992 року спеціальною постановою українського уряду при Кабінеті Міністрів України створена Національна комісія з питань

¹ До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоролець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей». Київ, 1992. С. 8.

² Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 752.

повернення в Україну культурних цінностей, яку очолив відомий мистецтвознавець, заступник директора Інституту мистецтвознавства ім. , фольклор та етнографія. М.Т. Рильський О. Федорук. Визначено основні завдання комісії: виявлення та облік культурних цінностей, що вивезені в інші країни та підлягають поверненню в Україну; координація роботи профільних міністерств і відомств щодо визначення напрямів досліджень та вжиття практичних заходів щодо репатріації національно-культурних цінностей; участь у здійсненні заходів, пов'язаних із виконанням зобов'язань України як сторони міжнародних договорів щодо охорони культурних цінностей, запобігання незаконному вивезенню та ввезенню, сприяння їх поверненню до держав, до яких вони належать¹.

Новостворена Національна комісія мала досить високий статус і відповідала рівню окремих державних комітетів при Кабінеті Міністрів України, отримувала пряме фінансування з державного бюджету. Голову та заступника голови НКРЕКП прирівняли до голів та заступників голів комітетів при Кабінеті Міністрів України, а апарат до працівників комітетів, головних управлінь та інших органів при Кабінеті Міністрів України. Кабінет Міністрів України. Передбачалося, що штат комісії становитиме 10 осіб².

Наступного року окремою постановою від 18 червня 1993 р. Уряд України затвердив «Положення» про Національну комісію з повернення в Україну культурних цінностей, де більш детально визначило її повноваження та компетенцію. Зокрема, зазначалося, що комісія «реалізує державну політику щодо відновлення та збереження національної духовної спадщини, повернення в Україну культурних цінностей, координує діяльність міністерств, відомств та інших зацікавлених організацій з цих питань.»³.

Зокрема, на Національну комісію покладено такі завдання:

¹ Там саме.

² Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1-2. Ст. 29; Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF#Text>.

³ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 752.

- захист національних інтересів України щодо переміщених культурних цінностей, запобігання втраті культурної спадщини, завданню шкоди міжнародному авторитету України;
- виявлення та сприяння поверненню переміщених культурних цінностей в Україну та вжиття заходів щодо відшкодування збитків, завданих їх знищенням, знищенням або пошкодженням;
- формування, координація та реалізація разом з іншими державними органами програм і планів, спрямованих на виявлення, вивчення, облік та повернення культурних цінностей в Україну;
- участь у розробці та реалізації заходів щодо виконання Україною міжнародних зобов'язань щодо охорони, запобігання незаконному ввезенню та вивезенню культурних цінностей, сприяння їх поверненню до держав, до яких вони належать;
- здійснення узгоджених дій з державами, що були колишніми республіками СРСР, щодо культурних цінностей, втрачених або переміщених з його території під час Другої світової війни;
- науково-методичний та інформаційний супровід діяльності заінтересованих організацій з питань повернення культурних цінностей в Україну, видання відповідної довідкової літератури, створення банків та баз даних, фонду копій зарубіжних українців¹.

У контексті цих завдань Національна комісія мала забезпечити складання реєстрів і каталогів культурних цінностей України, що знаходяться за її межами; створення на основі сучасних інформаційних технологій електронного банку даних про них; розробка правових обґрунтувань законності або незаконності перебування культурних цінностей України на території інших держав; організовувати експертну оцінку культурних цінностей, що знаходяться на території інших держав, особливо тих, які там могли перебувати незаконно; брати участь у роботі міжнародних організацій щодо повернення культурних цінностей, а також налагоджувати

¹ Кот С. І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ : Наукова думка, 2008. С. 486.

тісні контакти з українською діаспорою з метою пошуку українських культурних цінностей та створення необхідних умов для їх передачі в Україну. Комісія мала тісно співпрацювати з митними органами України для запобігання незаконному вивезенню культурних цінностей.

Передбачалося створення Міжвідомчої науково-методичної ради (її склад затверджується Кабінетом Міністрів України), а також спеціального благодійного фонду «Спадщина», який мав спрямовувати благодійні внески до комісії. Комісія мала організувати фінансування придбання культурних цінностей України за кордоном та залучити на договірних засадах українських та іноземних вчених, спеціалістів, експертів до вивчення проблем повернення, незаконного ввезення та вивезення культурних цінностей. Примітно, що комісія наділена повноваженнями створювати фонд культурних цінностей, їх дублікатів для обміну на культурні цінності України за її межами. Окремо слід відзначити такі завдання Національної комісії, як організація роботи з виявлення та обліку культурних цінностей інших держав в Україні, сприяння у вирішенні питань їх повернення відповідно до чинного законодавства України та міжнародного закон. Визначено й інші повноваження комісії.

Як бачимо, завдання, покладені на НКРЕКП, були масштабними і певною мірою відображали ключові напрями її діяльності, які розуміють експерти, громадськість та влада України.

Проте вже в 1996 році статус Національної комісії був дещо знижений. Підпорядковувався Міністерству культури і мистецтв України. Тому голову комісії мало затвердити та звільнити міністерство, а чисельність та склад її штату також затвердити міністерство. Пропозиції до вищих органів державної влади України, відповідно, мала подавати комісія через Міністерство культури і мистецтв. При цьому Національна комісія продовжила зберегти пряме фінансування своєї діяльності з державного

бюджету України, у новому «Положенні»¹ про неї було збережено увесь той обсяг завдань, який визначався раніше.

Наприкінці 1999 р. у структурі центральних органів влади України відбулися масштабні зміни, що призвело до скорочення значної кількості державних комітетів і комісій, що діяли в складі уряду як відокремлених підрозділів. У відповідному указі Президента України Леоніда Кучми від 15 грудня 1999 року, зокрема, зазначено, що ці зміни внесені «з метою вдосконалення структури органів виконавчої влади та підвищення ефективності державного управління.»². Серед низки інших державних органів, зазначених у частині 6 пункту 1 указу, ліквідовано Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей при Міністерстві культури України. Його функції тимчасово покладено на Міністерство культури і мистецтв України. Безперечно, це було неправильне рішення, яке згодом мало значний вплив на реалізацію державної політики у цій сфері.

Основні принципи державної політики України у цій сфері були затверджені на законодавчому рівні в перші роки незалежності. Зокрема, наголошувалося, що культурні цінності, наявні за межами України, є надбанням українського народу. У Законі України «Про власність» (1991 р.) у ст. 1. зазначав: «...Національні, культурні та історичні цінності, у тому числі за межами, є власністю народу України.»³.

Затверджені у 1992 році Основи законодавства України про культуру передбачали, що вищі органи виконавчої влади та державного управління Української держави «вживають заходів щодо повернення у власність народу України культурно-історичних цінностей за її межі». Законом України «Про міжнародні договори України» (12 грудня 1993 р.) встановлено, що міжнародні договори України «Про історико-культурну спадщину народу

¹ Там саме.

² Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992-2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. С. 77.

³ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. С. 746.

України» підлягають ратифікації спеціальним законом про ратифікацію Верховною Радою України. України. У результаті широких дискусій в українському суспільстві та українській політиці на початку 2000-х років щодо передачі так званого архіву Баха до Німеччини та колекції Кенігса до Нідерландів, нова редакція Закону про міжнародні договори України» (червень 29 від 2004 р.) у це положення внесено суттєві зміни. Замість терміна «історико-культурна спадщина народу України», який відповідав об'єктам особливого значення, використано ширший термін «культурні цінності». Тому ця норма закон мав такий вигляд: «2. Ратифікації підлягають міжнародні договори України: ... д) щодо передачі історико-культурних цінностей Українського народу, а також об'єктів права державної власності України» (стаття 9)¹.

Про важливість повернення культурних цінностей в Україну свідчить той факт, що положення цього знайшли відображення в Конституції України, затвердженій у 1996 р. Стаття 54 Конституції України зазначає, що культурна спадщина охороняється законом. держава забезпечує збереження пам'яток історії та інших об'єктів культурної цінності, «вживає заходів щодо повернення в Україну культурних цінностей народу за її межі».

Основним нормативно-правовим актом у цій сфері на понад двадцять років став Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей»² від 21 вересня 1999 року. Його розвиток розпочався у 1998 році, коли у 1970 році виникла потреба у виконанні Україною міжнародних зобов'язань за Конвенцією ЮНЕСКО про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності.

Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» містив багато нових положень і визначень, які вперше були введені в законодавче поле України. Зокрема, це стосувалося таких ключових

¹ Там саме. С. 747.

² Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068 -XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>.

понять і термінів, як «культурні цінності», «колекція культурних цінностей», «культурні цінності України», «імпорт культурних цінностей», «вивезення культурних цінностей», «транзит культурних цінностей». цінності», «тимчасове ввезення культурних цінностей». цінності», «тимчасове вивезення культурних цінностей», «незаконно вивезені культурні цінності», «незаконно ввезені культурні цінності», «повернення культурних цінностей», «сімейні цінності», добросовісний набувач культурних цінностей»¹.

Відповідно до ст. 3 Закону, культурними цінностями України є: культурні цінності, створені на території України громадянами України; культурні цінності, створені на території України іноземцями або особами без громадянства, які постійно проживають або проживали на території України; культурні цінності, знайдені на території України; культурні цінності, ввезені на територію України, придбані археологічними, археологічними, етнографічними, науково-природничими та іншими експедиціями за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей; культурні цінності, набуті в результаті добровільного обміну, ввозяться на територію України; культурні цінності, ввезені на територію України, отримані в дар чи законно придбані за згодою відповідних органів країни походження цих цінностей; нелегально вивезені культурні цінності України, що знаходяться за межами її території; культурні цінності, евакуйовані з території України під час воєн і збройних конфліктів і не повернуті; культурні цінності, які тимчасово вивозяться з території України та не повертаються в Україну; культурні цінності переміщені на територію України внаслідок Другої світової війни в якості часткової компенсації шкоди, завданої окупантами.

Слід зазначити, що окрім основних принципів визначення культурних цінностей країни походження, встановлених Конвенцією ЮНЕСКО 1970 р., норми українського законодавства значно розширюють їх з урахуванням

¹ Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ: Інститут історії України НАН України, 2020. С. 763.

реального історичного досвіду України та характер втрати ним культурних цінностей. Це стосується об'єктів культури, евакуйованих під час різних війн і не повернутих з місць евакуації, тимчасово вилучених і неповернених пам'яток, загалом усіх культурних цінностей, незаконно вивезених з території України, незалежно від часу та обставин їх вивезення. Вище вже було розглянуто, за яких умов у тексті цієї статті є положення про культурні цінності, вивезені в Україну внаслідок Другої світової війни як часткове відшкодування завданих збитків, що, вочевидь, фактично означає вивезення до СРСР у р. післявоєнні роки німецькі культурні цінності¹.

Безперечно, хибним кроком була ліквідація Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей та поєднання її функцій з Державною службою контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Адже чинне законодавство України передбачало паралельне існування цих двох структур як окремих одиниць зі своїми завданнями та компетенцією. Зокрема, у сусідній Росії, з досвіду якої була запозичена ідея створення Служби державного контролю, функції вирішення питань реституції культурних цінностей і функції контролю за переміщенням культурних цінностей на той час були поділені між двома окремими державними структурами. Отже, очевидно, що за нових умов ідентифікацією, обліком, пошуком та поверненням втрачених у минулому українських культурних цінностей могли займатися лише окремі працівники (в останні роки діяльності – фактично одна особа). новоствореної державної служби. була віддана всій діяльності та всьому апарату Нацкомісії.

Водночас пошук і повернення втрачених культурних цінностей вимагає великої організаційно-пошукової роботи, специфічних методів збору інформації, кропіткої аналітичної роботи з архівними документами, знання та практичного застосування правових норм для обґрунтування вимог щодо повернення цінностей за міжнародним правом. Тому, об'єктивно оцінюючи

¹ Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.

ці рішення, слід зазначити, що щодо цієї сфери її компетенції функції Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України у реальному практичному вимірі були переважно суто координаційно-методичний.

Незважаючи на ці обставини, закладені у 2000 році принципи організації роботи з пошуку та повернення в Україну втрачених культурних цінностей залишаються незмінними протягом наступних десяти років.

Однак у зв'язку з черговою реорганізацією та скороченням системи державних органів, у 2011 р. на підставі Указу Президента України та відповідної постанови Кабінету Міністрів України ключові структурні елементи щодо забезпечення повернення та реституції культурного майна було знищено. Державна служба контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України була включена до переліку ліквідованих установ, а її компетенція передана Міністерству культури України.

З 2011 по 2019 рік у Міністерстві культури України був відповідний структурний підрозділ (зокрема, Департамент переміщення культурних цінностей), який успадкував завдання колишньої Держконтролю. Наприкінці 2019 року в результаті нових реформ державних органів було створено міністерства культури, молоді та спорту України, а в березні 2020 року замінено Міністерство культури та інформаційної політики України¹. За структурою останнього до його складу входять Управління культурної спадщини та музеїв, до складу якого входять Експертна група з питань повернення та переміщення культурної спадщини та музейної справи та Головне управління охорони культурної спадщини та музеїв. Фактично, судячи з усього, останньому підрозділу покладено, серед іншого, реалізацію державної політики у сфері повернення та реституції культурних цінностей.

¹ Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики. Постанова Кабінету міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>

Загалом, позитивно оцінюючи особисту діяльність фахівців, задіяних у різні роки роботи у підрозділах Міністерства, експерти та наукова спільнота України неодноразово піднімали питання про невідповідність цієї ситуації організаційному забезпеченню пошуку та повернення втрачених культурних цінностей. України. вирішити. При цьому наголошувалося на необхідності відновлення окремого державного органу, який опікуватиметься поверненням та реституцією культурних цінностей, зокрема Національної комісії з питань повернення в Україну втрачених культурних цінностей.

ВИСНОВКИ

Отже, у ході даного дослідження, у відповідності до поставлених у вступові наукових завдань, ми прийшли до наступних висновків:

1. Даючи загальну характеристику міжнародно-правового регулювання охорони всесвітньої культурної та природної спадщини, можна констатувати, що не існує єдиного розуміння «культурні цінності» та уніфікованих визначень, які б визначали його зміст. Це безпосередньо пов'язано з його відображенням у нормах права, що регулюють суспільні відносини у сфері культури, збереження, повернення та реституції об'єктів культури. Досвід розвитку міжнародного права та внутрішнього права окремих країн свідчить, що майже кожна міжнародна.
2. конвенції чи рекомендації, окремий національний законодавчий акт дає своє визначення та перелік категорій культурних цінностей, який не є універсальним, але використовується для цілей цієї конвенції, рекомендації чи закону. Тому доцільно дотримуватися такого найзагальнішого розуміння поняття «культурні цінності» – об'єкти матеріальної та духовної культури, що мають історичне, художнє, наукове та інше культурне значення. При цьому, з огляду на предмет дослідження, йдеться про рухомі культурні цінності (у тому числі поодинокі фрагменти об'єктів нерухомої культурної спадщини).

Активне використання поняття та терміну «незаконно вивезені культурні цінності» в нормативно-правових документах та у сфері науки потребує його детального розгляду та чіткого визначення. У зв'язку з цим пропонується визначити поняття/термін «незаконно вивезені культурні цінності» – культурні цінності, переміщення яких з країни походження відбувалися незаконно, тобто з порушенням певних норм законодавства, що діяли на той час. такого порушення як на рівні міжнародно-правових актів, так і, насамперед, на рівні чинного національного законодавства держави та проти її волі.

Конвенція ЮНЕСКО про заходи щодо заборони та запобігання незаконному ввезенню, вивезенню та передачі права власності на культурні цінності, прийнята в Гаазі 14 листопада 1970 р., привернула увагу світової спільноти до цього питання. Учасниками конвенції є понад 80 країн. На основі конвенції кожні два роки проводяться слухання в рамках сесій Генеральної Асамблеї ООН, яка ухвалила близько 30 резолюцій з цього питання. Прийняття конвенції відкрило можливості для широкого міждержавного діалогу на багатосторонній та двосторонній основі щодо повернення видатних культурних цінностей країнам походження та значною мірою визначило кардинальні зміни світових тенденцій у культурних цінностях країн і народів.

2. Система звітності ЮНЕСКО про стан пам'яток та проблеми внесення українських пам'яток до списку «Всесвітньої культурної та природної спадщини» дозволила прояснити процес вирішення проблем реституції культурних цінностей на міжнародному рівні.

Досвід застосування Конвенції ЮНЕСКО 1970 року показав, що практичні рішення щодо повернення та реституції незаконно вивезених культурних цінностей у багатьох випадках були важкими або неможливими через відсутність гармонізації Конвенції з міжнародним приватним правом. Крім того, положення Конвенції ЮНЕСКО 1970 року часто суперечили національному цивільному праву, що ускладнювало або навіть

унеможлиблювало офіційні запити про реституцію незаконно переміщених культурних об'єктів. Така ситуація зумовила необхідність уніфікації міжнародного приватного права з цього питання з урахуванням принципів і ключових положень, закріплених у Конвенції ЮНЕСКО 1970 року. чия квартира розташована в Римі (UNIDROIT). Робота над цим документом розпочалася у 1988 році і тривала кілька років із залученням провідних експертів із різних країн. Проект нової конвенції був схвалений Міжнародною радою експертів та Керівною радою УНІДРУА 8 жовтня 1993 р. У Римі 7-24 червня 1995 р. відбулася міжнародна дипломатична конференція за участю представників 70 держав, під час якої обговорено основні положення запропонованого проекту документа. Зокрема, у ньому взяла участь і делегація з України.

3. Дослідження міжнародно-правових питань повернення викрадених та незаконно вивезених культурних цінностей, показало, що поняття та термін «повернення культурних цінностей» з другої половини ХХ ст. є найбільш широко використовуваним у міжнародно-правових актах та законодавстві окремих країн, науковій літературі при висвітленні кола питань, пов'язаних із збереженням і охороною культурних цінностей, забезпечення їх всебічної охорони, а також міжнародного співробітництва з метою запобігання та протидії нелегальному переміщенню. та експорт культурних цінностей. цінності. У широкому розумінні це означає будь-яке фізичне повернення на територію країни походження культурних об'єктів, які за певних обставин були вивезені за її межі. У більш вузькому концептуально-термінологічному контексті його зміст можна охарактеризувати як повернення культурних цінностей до країни походження на основі етичних і моральних принципів і принципів, що за своїм змістом є актом доброї волі, фактично. подарунок.

Українське законодавство щодо визначення культурних цінностей загалом базується на Конвенції ЮНЕСКО 1970 р. та враховує європейські документи з цього питання. Поняття «культурні цінності» закріплено в

Конституції України 1996 р. Так, ст. 54 Конституції визначено, що культурна спадщина охороняється законом, держава забезпечує збереження пам'яток історії та інших об'єктів культурної цінності, «вживає заходів щодо повернення в Україну культурних цінностей народу за її межі».

За історичними обставинами можна виділити такі основні напрями державної політики в цій сфері:

- пошук і повернення національних святинь, втрачених українським народом за відсутності власної держави;
- повернення та передача в Україну культурних цінностей, які за різних обставин були вивезені або створені представниками української діаспори та перебувають за її межами;
- пошук і повернення Україні культурних цінностей, втрачених під час Першої та Другої світових воєн та внаслідок їх наслідків, а також у контексті інших воєн та інтервенцій в Україні, що мали місце у XX столітті;
- розшук та повернення в Україну культурних цінностей, незаконно вивезених за межі її території внаслідок незаконного вивезення та контрабанди, у випадках неповернення з виставок тощо.

4. Визначаючи проблеми повернення та реституції пам'яток, було встановлено, що поняття реституції було сформульовано римським правом як одне з ключових положень у врегулюванні цивільного права щодо відновлення стану речей, що існував до певних дій. У процесі розвитку суспільних відносин реституція як норма цивільного права стала невід'ємною і важливою частиною не лише англосаксонської правової системи, а й західних правових систем загалом. Цей термін в українському законодавстві не вживається.

Також слід зазначити, що багато важливих міжнародно-правових актів щодо збереження культурних цінностей, їх повернення та реституції у разі незаконного вивезення, ввезення та передачі майнових прав не мають офіційного перекладу українською мовою (включаючи документи, ратифіковані Україною та розміщені на офіційному веб-сайті Верховної Ради

України), а низка неофіційних опублікованих перекладів таких документів українською мовою містить суттєві відмінності від оригінальних текстів не лише щодо прикладної термінології, а й подекуди в перекладі офіційних назв цих документів. . У зв'язку з цим одним із нагальних завдань державної політики України є забезпечення точних та офіційних перекладів українською мовою відповідних міжнародно-правових актів.

Аналіз також показав, що протягом другої половини ХХ ст. Питання повернення і пошуку цінностей культурних, втрачених внаслідок Другої світової війни та за інших обставин, багато десятиліть не розглядалося на загальнодержавному рівні СРСР та УРСР. Деякі дії щодо цього комплексу проблем були виключно спорадичними та ситуативними. Відкриття та повернення в Україну низки видатних музейних скарбів, втрачених під час Другої світової війни, були пов'язані з випадковими знахідками та діями на рівні працівників деяких українських музеїв та інших закладів культури. Однак у результаті змін у політичному житті СРСР у другій половині 1980-х – на початку 1990-х років на всесоюзному та українському рівнях знову почало підніматися питання втрат СРСР у Другій світовій війні, що розглядалося за. радянське керівництво та ряд інших країн стосовно реституції культурного надбання, вивезених до СРСР під час і після війни.

Проте на хвилі загального національного піднесення, що відбулося в Україні в цей період, під впливом широкої громадськості знову висунули вимоги повернення культурних українських цінностей з Росії, вивезених до неї за часів Російської імперії та СРСР. У цей період Українська РСР почала закріплювати інституційні засади державної політики у сфері розшуку та повернення втрачених культурних цінностей, а першим кроком було створення Міністерства культури республіканської комісії СРСР з розшуку та повернення історичних цінностей. та культурна спадщина. зовні.

В умовах існування незалежної України питання повернення втрачених культурних цінностей було піднято на рівень офіційної державної політики. Безумовним досягненням у цій сфері слід вважати розроблення та

затвердження відповідної нормативно-правової бази, створення та діяльність спеціальних уповноважених державних органів, які відповідають за її виконання. Змінився їх рівень і місце в структурі державної влади України та відповідної компетенції. Проте в цілому завдання повернення культурних цінностей в Україну та її міжнародне співробітництво у забезпеченні державного контролю за їх переміщенням через державний кордон продовжували залишатися важливою сферою національного інтересу.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Державна програма «Культурні цінності України: Втрати. Шляхи повернення». Київ, 1999. 14 с.
2. Деякі питання діяльності Міністерства культури та інформаційної політики. Постанова Кабінету міністрів України від 16 жовтня 2019 р. № 885. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/885-2019-%D0%BF#Text>
3. До засідання Колегії Державної думи України. Доповідь міністра культури України Л. Хоралець «Про розшук і повернення в Україну історичних і культурних цінностей». Київ, 1992. 20 с.
4. Закон України «Про вивезення, ввезення та повернення культурних цінностей» від 21.09.1999 № 1068-XIV. [Електронний ресурс] / Офіційний веб-сайт Верховної Ради України. URL: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=1068-14>.
5. Збірник постанов Уряду України. 1993. № 1-2. Ст. 29; Про утворення Національної комісії з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 28 грудня 1992 р. № 732. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/732-92-%D0%BF#Text>.
6. Конвенция о мерах, направленных на запрещение и предупреждение незаконного ввоза, вывоза и передачи права собственности на культурные ценности // Нормативные акты ЮНЕСКО по охране культурного наследия: конвенции, протоколы, резолюции, рекомендации. С. 61-63.
7. Левченко Л. Чорноморський центральний військово-морський архів (1794-1934). Дослідження. Документи. Склад фондів: реконструкція. Миколаїв : «Іліон», 2018. 660 с.
8. Положення про Державний реєстр національного культурного надбання. [Електронний ресурс]. URL: <http://lib.if.ua/spec/p.regis.html>.

9. Преступные цели – преступные средства. Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941-1944 гг.). Москва : Экономика, 1985. 383 с.
10. Про затвердження Положення про Державну службу контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України. Постанова Кабінету міністрів України від 20 червня 2000 р. № 983. [Електронний ресурс]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/983-2000-%D0%BF#Text>.
11. Про затвердження Положення про Національну комісію з питань повернення в Україну культурних цінностей. Постанова Кабінету міністрів України від 18 червня 1993 р. № 464. [Електронний ресурс]. URL: <http://zakonrada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=464-93-%EF>.
12. Акуленко В. І. Культурні цінності як розмінні монети українських національних інтересів // Пам'ятки України. 2018. № 1-2. С. 86-87.
13. Акуленко В. І. Культурні цінності // Юридична енциклопедія. Т. 3. Київ : Видавництво «Українська енциклопедія ім. М. П. Бажана», 2001. С. 432.
14. Акуленко В. І. Міжнародне право охорони культурних цінностей та його імплементація у внутрішньому праві України. Київ : Юстініан, 2013. 608 с.
15. Акуленко В. І. Формування державної політики і управлінських структур в Україні в реституційному процесі культурних цінностей // Праці Центру НАН України і УТОПК. Вип. 8. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПК, 2005. С. 3-28.
16. Богуславский М. М. Международная охрана культурных ценностей. Москва : Международные отношения, 1979. 192 с.
17. Богуславский М. М. Современные правовые вопросы возвращения культурных ценностей в страну их происхождения // Государство и право. 1992. № 11. С. 122-123.

18. Вишгородська ікона Богоматері // Енциклопедія історії України. Т. 1. Київ: Наукова думка, 2003. С. 517.
19. Денисенко Г. Г. Культурна спадщина у формуванні історичної пам'яті. Київ: Інститут історії України НАН України, 2018. 319 с.
20. Денисенко О. Проблема повернення культурних цінностей у період Української Держави (1918 р.) // Військово-історичний меридіан. 2018. № 22. С. 47-56.
21. Егоров В. Л. Развитие и становление понятия «памятник истории» // История СССР. 1988. № 1. С. 101-108.
22. Каткова Т. Діяльність Органів Внутрішніх Справ України з питань захисту культурної спадщини: адміністративно-правові аспекти. Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата юридичних наук. Харків: Харківський національний університет внутрішніх справ, 2008. С. 13-19. [Електронний ресурс]. URL: <http://www.info-works.com.ua/disertacia/pravo/600.html>.
23. Кизима В. В. Культурно-исторический процесс и проблема рациональности. Київ: Наукова думка, 1985. 216 с.
24. Коваль Д. В ім'я мистецтва: міжнародно-правовий контекстуальний аналіз захисту культурних цінностей у зв'язку зі збройним конфліктом. Одеса: Фенікс, 2015. 330 с.
25. Кот С. І. «Культурні цінності»: поняття і термін у контексті повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України і УТОПІК. Вип. 20. Київ: Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2011. С. 10-27.
26. Кот С. І. Друга світова війна і доля культурних цінностей України: переміщення і втрати // Україна у Другій світовій війні: погляд з ХХІ ст. Історичні нариси. Книга друга. Київ: Наукова думка, 2011. С. 231-276.
27. Кот С. І. Культурна спадщина // Енциклопедія історії України. Т. 5. Київ: Наукова думка, 2008. С. 486.

28. Кот С. І. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – поч. XXI ст.): монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2020. 1020 с.
29. Кот С. І. Проблема повернення та реституції культурних цінностей, втрачених внаслідок Другої світової війни, в сучасних українсько-польських міждержавних відносинах // Україна XX століття. Культура. Ідеологія. Політика: Збірник наукових праць. Вип. 20. Львів: Растр, 2015. С. 54-63
30. Кот С. І. Розвиток міжнародно-правових засад реституції культурних цінностей у 1943-1947 роках // Пам'ятки України. 2009. № 1. С. 94-108.
31. Кот С. І. Термін «незаконно вивезені культурні цінності в контексті проблем повернення та реституції предметів культури // Праці Центру пам'яткознавства НАН України та УТОПІК: Збірник наукових праць. Вип. 24. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2013. С. 16-29.
32. Кот С. І. Українські культурні цінності в Росії. Проблема повернення в контексті історії та права / Сер.: Повернення культурного надбання України: проблеми, завдання, перспективи. Вип. 8. К., 1996. 91 с.
33. Кулакова Н. В. Генезис міжнародного законодавства щодо охорони об'єктів культурної спадщини // Право і суспільство. 2015. № 2. С. 222-223.
34. Мельничук О. І. Міжнародно-правовий статус всесвітньої культурної і природної спадщини. Київ : Видавництво «Наукова думка» НАН України, 2008. 288 с.
35. Молчанов С.Н. Об использовании понятий «культурные ценности» и «культурное наследие (достояние)» в международном праве (информационно-аналитический обзор) // Московский журнал международного права. 2002. № 4. С. 2027.
36. Нестуля О. Біля витоків державної системи охорони пам'яток культури в Україні (доба Центральної ради, Гетьманщини, Директорії). Київ-Полтава, 1994. 239 с.

37. Нешатаева Василиса. Культурные ценности: Цена и право. Москва : Издательский дом Высшей школы экономики, 2013. 208 с.
38. Пивовар І. До проблеми визначення поняття «культурні цінності» : (філософський аспект) // Філософські, методологічні та психологічні проблеми права : матеріали ІІ Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. Київ : Київський національний університет внутрішніх справ, 2009. С. 61-63.
39. Піскова Е. М., Федорова Л. Д. Сучасна класифікація пам'яток історії // Пам'ятки історії та культури України: Каталог-довідник. Зошит 1. Пам'ятки історії та культури України: Дослідження та збереження. Київ : Ін-т історії України НАН України, Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2005. С. 149-171.
40. Політологічний енциклопедичний словник. Київ, 1997. 400 с.
41. Попович М. В. Культура // Енциклопедія історії України. Т. 5. К.: Наукова думка, 2008. С. 477-478.
42. Татіївська І. П. Аспекти захисту і збереження національних культурних цінностей в умовах воєнного конфлікту // Праці Центру пам'яткознавства: Зб. наук. праць. Вип. 32. Київ : Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК, 2017. С. 5-12.
43. Татіївська І. П. Інституційна діяльність України в галузі повернення та реституції культурних цінностей (1992-2011). Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв Міністерства культури України, 2018. 379 с.
44. Татіївська І. П. Національна політика та міжнародна співпраця Державної служби контролю за переміщенням культурних цінностей через державний кордон України (1992-2011 рр.) // Соціогуманітарні аспекти співробітництва між Україною та ЄС у контексті Східного партнерства і Стратегії «Європа-2020»: матеріали всеукраїнської науково-практичної

- конференції з міжнародною участю, 6-7 квітня 2012 р. Донецьк : ДонДУУ, 2012. С. 300-308.
45. Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культур-них цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В.І. Акуленко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. 864 с.
 46. Українець Н. П. Державна реституційна політика України у сфері культурних цінностей (1991-2009 рр.). Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук. К.: Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2010. 16 с.
 47. Федорук О. Повернення культурних цінностей – повернення національної гідності // Віче. 1993. № 3. С. 20-27.
 48. Фриго Манлио. Культурные ценности и культурное наследие: «борьба понятий» в международном праве? // Защита культурных ценностей в случае вооруженного конфликта. Международный журнал Красного Креста. 2004. С. 67-80.
 49. Шемшученко Ю., Акуленко В. Вступ // Україна в міжнародно-правових відносинах. Кн. 2. Правова охорона культурних цінностей / Відп. ред.: акад. НАН України Ю.С. Шемшученко та д-р юрид. наук В. І. Акуленко. Київ : Юрінком Інтер, 1997. С. 19-26.
 50. Шман С. Ю. Культурологічні аспекти державної експертизи культурних цінностей в сучасній Україні. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата культурології. Київ : Національна академія керівних кадрів культури і мистецтва, 2013. 20 с.
 51. Blake Janet. On defining the cultural heritage // International and Comparative Law Quarterly. Vol. 49, 2000. P. 61-85.
 52. Borrowed Power. Essay on Cultural Appropriation / Edited by Bruce Ziff and Pratima V. Rao. New Brunswick: Rutgers University Press, 1997. 337 p.
 53. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954 / UNESCO. [Електронний ресурс]. URL:

<http://www.unesco.org/eri/la/>

[convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha](http://www.unesco.org/eri/la/convention.asp?KO=13637&language=E&order=alpha)

54. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property (Paris, 14 November 1970). UNESCO. [Электронный ресурс]. URL: <http://www.unesco.org/new/en/culture/themes/illicit-trafficking-of-cultural-property/1970-convention/states-parties>.
55. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. 239 p.
56. European Convention on offences relating to cultural property (23 June 1985) [Электронный ресурс]. URL: <http://conventions.coe.int/treaty/en/Treaties/Word/119.doc>.
57. Greenfield Jeanette. The Return of Cultural Treasures. Cambridge: Cambridge University Press, 1989. 379 p.; 1996 - 351 p.; 2007 - 500 p.; 2013 - 524 p.
58. Kowalski Wojciech. Restitucja dzieł sztuki. Studium z dziedziny prawa międzynarodowego. Katowice: Uniwersytet Śląski, 1993. 165 s.
59. O'Keefe Roger. The Protection of Cultural Property in Armed Conflict. Cambridge: Cambridge University Press, 2006. 391 p.
60. Protocol. // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 44-45.
61. Prott Lindell, O'Keefe Patrick J. «Cultural Heritage» or «Cultural Property»? // International Journal of Cultural Property. Vol. 1 (2), 1992, p. 307-320.
62. Recommendation concerning the Preservation of Cultural Property Endangered by Public or Private Works. // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris: UNESCO, 1985. P. 13-43.
63. Recommendation on International Principles Applicable to Archaeological Excavations, 5 December 1956. Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 113.
64. Recommendation on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Export, Import and Transfer of Ownership of Cultural Property, 19 November

1964. // Conventions and Recommendations of UNESCO concerning the protection of cultural heritage. Paris, 1985. P. 140-145.
65. Restitution. // Oxford English Dictionary Online. [Електронний ресурс]. URL: https://dictionary.oed.com/entry/50204431?query_type=word&quertwird=restitution
66. UNIDROIT Convention on Stolen or Illegally Exported Cultural Objects (Rome, 24 June 1995). // UNIDROIT офіційний сайт. [Електронний ресурс]. URL: <https://www.unidroit.org/instruments/cultural-property/1995-convention>
67. Zeidler Kamil. Restitution of Cultural Property: Hard Case. Theory of Argumentation. Philosophy of Law. Gdansk-Warsaw: Gdansk University Press, 2016. 230 s.